

İslâm, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim

Araştırma
Research

Ejder Okumuş

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Professor, Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Studies, Department of Sociology of Religion
Ankara, Turkey

 ejder.okumus@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0003-1337-3255>

Yazar
Author

Okumuş, Ejder. "İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim". *Tevilat* 1/1 (2020), 61-95.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4414809>

Atıf
Cite as

İnsanlığın yazgısı olarak değişim, toplumsal planda din ile etkileşim halinde önemli bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Bu anlamda toplumsal değişim, toplumun yapısında, kurulu toplumsal sistemde köklü ve kalıcı değişiklikleri ifade eder. Din ise insanlar için bir inanç sistemi ve ona bağlı bir hayat tarzı olarak anlaşılabilir. İnsanın hayatı anlaması, anlamlandırması ve yaşaması konusunda inanç ve uygulama esasları getiren din, toplumsal hayatı tanzim etmeyi amaçlar. Bu amaç temelinde toplumu inanç, düşünce, zihniyet ve pratikte kurmaya, yapılandırmaya veya düzenlemeye, insanlara yol göstermeye çalışır; mevcut toplumsal düzen ve kültürle, istikrarla, ortaya çıkan yeni durumlar ve değişim gerçeğiyle etkileşime girerken onları kendi ilke ve inanç esaslarıyla yeniden tanımlama, inşa etme veya bizzat onların gerçekleşmesinde etken olma yoluna gider. Bu bağlamda din ile toplumsal değişim ilişkisi dini ve toplumsal hayatı anlama ve anlamlandırmada önemli bir konudur. Nitekim bu çalışmada İslam ve Müslümanlar örneğinde din-toplumsal değişim ilişkisi ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı, İslam dini ve Müslümanların toplumsal değişim boyutunu anlamak ve anlamlandırmaktır. Bu amaç çerçevesinde konuyla ilgili çalışmalar noktasında sosyal bilimlere katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Din, İslam, Müslümanlar, Toplumsal Değişim.

Özet

Islam, Muslims, And Social Change

Change as the destiny of humanity, is an important reality to interact with religion in the social life. In this sense, social change refers to rooted and permanent changes in the structure of society and the established social system. Religion, on the other hand, can be considered as a belief system and a lifestyle connected to it for people. Religion, which brings the principles of belief and practice in understanding, significating and living life for human, aims at regulating and organizing social life. On the basis of this purpose, religion aims at establishing, structuring or organizing the society and guiding people in belief, thought, mindset and practice; and while interacting with the existing social order and culture, stability, emerging new situations and the reality of change, it redefines and reconstructs them or becomes a factor in their realization with its own principles and beliefs. In this context, the relationship between religion and social change is an important issue in understanding and significating religion and religious and social life. As a matter of fact, this study deals with the relationship between religion and social change in the case of Islam and Muslims. The aim of the study is to understand, explain and make sense of the dimension of social change in the Islamic religion and Muslims. Within the framework of this purpose, it is aimed, in terms of studies on the subject, to contribute to social sciences.

Keywords: Sociology of Religion, Religion, Islam, Muslims, Social Change.

Abstract

Giriş

Bu çalışma, başlığında da hemen anlaşılabilceği üzere evrensel bir vahiy dini olarak İslam ile İslam dinine mensup olup Müslüman adını alan insanların toplumsal değişim gerçekliği ile ilgili boyutlarını konu edinmektedir. Araştırmanın konusu hem genel olarak toplumsal değişim bakımından, hem genel olarak din bakımından, hem de özel olarak İslam ve Müslümanlar örneğinde toplumsal değişim-din etkileşimi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Toplumsal değişim gibi her toplumun ve dolayısıyla toplumsal bir varlık olarak her insanın alnyazısı olan bir olguyu dünyanın gerek demografik gerekse ailevî, ekonomik, eğitimsel, siyasî, hukukî, ahlakî vd. boyutlarda en büyük ve en etkili dinlerinden biri olan İslam dini bağlamında ele alıp incelemeye bugün her zamankinden daha çok ihtiyaç bulunmaktadır.

Toplumsal değişim çerçevesinde denilebilir ki İslam, zaman ve mekâna göre değişik durumlar arz etmekle birlikte ulaştığı her yerde köklü değişimlerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bu gerçekliğin sadece tarihte olmadığı, bugün itibarıyla de farklı anlam, içerik, şekil ve görüntülerle ortaya çıktığından bahsedilebilir.

Gerçekten de sosyolojik olarak söylemek gerekirse, Müslümanların yaşadıkları, çeşitli sebeplerle buldukları toplumsal ortamlarda dikkat çekici zihnî, ailevî, toplumsal, siyasî, hukukî, ahlakî, kültürel, eğitimsel, ekonomik vd. değişiklikler, yani toplumsal değişim meydana gelmektedir.

Bu çok mühim ve ilginç bir durum olarak görülebilir; fakat Müslümanlar için daha da önem arz eden şey, buldukları ve yaşadıkları yerlerde toplumsal değişimle ilişkilerinin ne durumda olduğu, değişim ve yenilik gerçeği karşısında nasıl bir konum ve vaziyet aldıkları, değişimin öznesi olup olmadıkları gibi hususlardır. Açıkta ki bu durum, İslam dini ve Müslümanlar açısından en önemli problemlerdendir. Müslümanların zamanla ilgili durumlarından bahis açıldığında, gündeme ilk planda İslam ve değişim gelmektedir. “Acaba Müslümanlar değişime kapalı mıdır, bir tür atacılığa mı tâbi olurlar? Müslümanların kendi değişim plan ve stratejileri var mıdır?” gibi sorular ve bu tür sorular etrafında oluşan hususlar, İslam ve Müslümanlarla ilgili olarak sıklıkla ortaya atılmaktadır. Özellikle İslam ve Müslümanlar hakkında yeterince bilgisi olmayan insanlar, toplumlar, bilhassa Avrupalılar ve Amerikan toplumu, bazı politikacıların, Hollywood filmlerinin, medyanın ve oryantalistlerin etkileriyle İslam’ın ve Müslümanların değişime kapalı, değişimin öznesi değil, nesnesi olduğu ve dolayısıyla Müslümanların değişim noktasında fail değil, meful oldukları yönünde yanlış bilgi ve algılara sahip olmaktadır.¹

Şüphesiz değişim gerçeği temelinde İslam ve Müslümanlar hakkında işaret edilen algılama ve algı oluşturmaların doğru olup olmadığı, İslam dininin ana kaynaklarına ve tarihte ve günümüzde Müslümanların değişimle etkileşimlerine bakarak doğru bir biçimde anlaşılabilir. Dolayısıyla bu inceleme, böyle bir amaca da hizmet edecek boyutları haizdir.

Makalede genel olarak toplumsal değişim olgusu ile din olgusunun karşılıklı ilişkileri ele alındıktan sonra vahiy ve nübüvvet toplumsal değişim boyutunda anlaşılmaya çalışılmaktadır. Yine İslam’ın toplumsal değişim yaklaşımı temel unsur, kavram ve etkenler çerçevesinde incelenmektedir. Bu konuyla bağlantılı olarak Müslümanların kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim ile yine Müslümanların en son peygamber önderleri Hz. Muhammed’in (s.a.v) toplumsal değişim boyutları üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın ele aldığı konular arasında Hicret de önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Hicret olayı, İslam’ın zaman ve değişim yönlerini anlamada ayrı bir yere sahiptir. Çalışmada son olarak Müslümanların genel anlamda tarihte ve günümüzde toplumsal değişim gerçekliğiyle etkileşim durumları anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Araştırma, Kur’an-ı Kerim, Hz. Peygamber’in sîret ve sünneti, konuyla ilgili tarih eserleri ve sosyoloji çalışmalarına başvurularak yürütülmüştür. Kaynaklar çerçevesinde yazarın daha önce yayınladığı

¹ Ejder Okumuş, “Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim”, *Yeni Bir Toplum İnşası*, Ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 9-10 vd.

konuyla ilgili çalışmalara² azami ölçüde başvurulmuştur. Şu da belirtilmelidir ki çalışmada İslam ve Müslümanların toplumsal değişimle etkileşimleri, *Toplumsal Değişme ve Din* kitabının³ yazarı Okumuş'un din-toplumsal değişim ilişkileri tipleştirmesindeki tiplere, başka bir ifadeyle din ile toplumsal değişim arasındaki karşılıklı ilişkiler gerçekliği modellenmesine dayanılarak anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu modellemede dinin toplumsal değişim ile karşılıklı münasebetleri esas itibarıyla iki tipte meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi, din ile toplumsal değişim arasındaki münasebetlerde dinin etkili veya etken pozisyon aldığı durum; ikincisi ise dinin etkilendiği veya toplumsal değişimin din karşısında daha etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi durumudur. *Din ile toplumsal değişim arasındaki karşılıklı ilişkilerde dinin etken pozisyon aldığı durum*, üç ayrı tipte gerçeklikte tezahür eder: (1) dinin, değişimi engelleyici veya yavaşlatıcı bir etken olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; (2) değişimi destekleyici veya takviye edici bir etken olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi biçimi ve (3) dinin değişimde temel etken olarak pozisyon aldığı din-toplumsal değişim ilişkisi biçimi. *Dinin etkilendiği veya toplumsal değişimin din karşısında daha etkili olduğu toplumsal değişim-din ilişkisi durumu* da aynı şekilde üç tipte ele alınabilir: (1) toplumsal değişimin dini yavaşlatıcı veya engelleyici olduğu, yani olumsuz yönde etken olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi biçimi; (2) değişimin dini desteklediği veya takviye ettiği, yani dini olumlu yönde etken olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi biçimi ve (3) değişimle birlikte dinin kendinde değişime gitmesi.

Giriş kısmında son olarak şunu da belirtmekte fayda vardır: Bu çalışmada İslam dininin toplumsal değişim boyutunu inceleme, bir bakış açısı ortaya koyma ve bir modelleme yapma amacına matuftur. Dolayısıyla aşağıda verilen her bir başlık altında temel bazı hususlara işaret edilmektedir; ayrıntılara girmek ve her bir konuyu geniş bir şekilde ele almak, bu çalışmanın sınırları dışındadır.

² Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 7. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020); Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, 5. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015); Okumuş, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim", 99-116; Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (Ark Kitapları: İstanbul, 2005).

³ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*.

1. Toplumsal Değişim, Vahiy ve Nübüvvet

1.1. Genel Olarak Din ve Toplumsal Değişim

Öncelikle genel olarak değişim, mevcut durumda meydana gelen başkalaşmayı ifade eder. Değişim, hayatın bir yasası, yazgısı ve geleneğidir. Çünkü zaman içinde her şey değişimden payına düşeni alır ve başkalaşır. İnsanda da bundan dolayı zaman içinde her şeyin değiştiği hissini varlığı söz konusudur. Yunan filozofu Herakleitos'un bir insanın aynı nehre iki kez giremeyeceğini söylemesi ve böylece her şeyin her zaman değiştiğini ifade etmesi, şüphesiz değişim gerçeğinin güzel bir ifadesidir. Değişimin insan anlayışı ve algısında anlam kazandığı düşünülmürse, değişim gerçeğinin de değişime uğradığı söylenebilir.

Değişim, toplum söz konusu olduğunda da zorunlu bir gerçekliği işaretler. Her toplum tabiatı gereği değişir, değişim halinde olur. Dolayısıyla değişmeyen veya içinde değişimin gerçekleşmediği bir toplum düşünülemez. Toplumun, toplumsal hayatın tabiatının bir gereği olan değişim, yani toplumsal değişim, İbn Haldun'un (1332-1406) da işaret ettiği gibi⁴ kaçınılmaz ve evrensel bir fenomendir. Kuşkusuz sosyolojik olarak toplumda meydana gelen bir değişime teknik anlamda toplumsal değişim diyebilmek için değişimin bir referans noktası esas alınarak belirlenebilir olması, yani bir zaman dilimine endeksli olması; kesintisiz olması ve kolektif olması, yani aile, cemaat, eğitim, ekonomi gibi kalıcı birliktelikleri ifade eden grup veya kurumlar temelinde etkili ve kalıcı bir şekilde ortaya çıkması gerekmektedir. Buna göre toplumsal değişim, toplumun yapısını oluşturan sosyal ilişkiler ağında ve bunları belirleyen toplumsal kurumlarda meydana gelen köklü değişiklikleri ifade eder.⁵ Toplumsal yapı, toplumdaki bütün kurum ve değerler sistemiyle toplumsal eylem ve ilişki kalıplarını kapsayan görece sabitlik durumunu işaretlerken, değişim oluşun başkalaşım ve dönüşümlere işaret eder. Bu demektir ki aslında toplumsal değişim, toplumun öz unsurlarıyla davranış ilkelerinin değişime bakarak sabit kalmasını, toplumun kültürünün, kültürel değerlerinin nesilden nesile intikalini, toplumun bir geleneğe sahip bulunmasını ve böylece değişimin gelenek içinde ve geleneğe dayanarak gerçekleşeceğini ifade eder.⁶

Toplumsal değişimin bir takım etkenlerle gerçeklik kazanır. Bu etkenler arasında iklim, zaman, coğrafya, mekân, demografya, din,

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, Tah. Derviş el-Cüveydî, 2. baskı (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996).

⁵ Tom B. Bottomore, *Toplumbilim*, Çev. Ünsal Oskay, 2. baskı (İstanbul: Beta Yayınları, 1984), 313.

⁶ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 21-22.

ekonomi, ideoloji, iktidar ilişkileri, muhalefet, rekabet, işbirliği, çatışma, barış, bütünleşme ve aile, siyaset, eğitim, göç, şehirleşme, kültür, hukuk, icat, keşif, sanayi ve teknoloji, karizmatik şahsiyetler ve toplumsal hareketler, gelenek, umut, akla gelen başlıca toplumsal değişim etkenleridir. Bu yazının sınırları içinde sadece isimlerini belirtmekle yetinilecek olan söz konusu etkenlerin birbirinden bağımsız bir şekilde toplumsal değişimde etkili olmadıkları ifade edilmelidir. Herbir etkenin bir diğeriyle çeşitli biçimlerde ilişkisi bulunabilmektedir. Hatta öyle ki bazen bir toplumsal değişim etkeninin arkaplanında başka bir etken yer alabilmektedir. Sözgelimi çatışma etkeninin arkasında ekonomik etkenler olabileceği gibi ekonomik etkenlerin arkaplanında ise inanç, anlayış veya zihniyet de bulunabilir. Ayrıca söz konusu etkenlerden birçoğu, karşılıklı etkileşim halinde bulunarak toplumsal değişimde etken olabilirler.⁷

Toplumsal değişime genel bakıştan sonra şimdi dine ve din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkilere geçilebilir. Bu noktada evvelen belirtilebilir ki toplumsal değişim gibi din de insanların toplumsal anlamda yazgısıdır. Hatta denilebilir ki insanlara bir inanç dünyası ve hayat tarzı sunan dinin toplumsal hayatı düzenleyen güçlü bir sistem olduğu düşünülürse, insanların kaderinde toplumsal değişime göre daha etkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda insanlık tarihinin, aynı zamanda din tarihi veya dinî olaylar serüveni olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de din, insan toplumlarının evrensel bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî inançlar, insan kaderinin en fiilî veya en tesirli etkenleridir.⁸

Din, toplumsal hayatın her boyutunda insanları etkiler. Dinlerde bulunan itikadi, amelî, tecrübî, entelektüel, ilmî ve ahlâkî esaslar insanların toplumsal eylemlerini güçlü bir biçimde etki altına alır ve böylece toplumsal sistem ve düzenin objektif yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynar.⁹ Anlaşıldığı kadarıyla din toplumsal boyutta çok

⁷ Toplumsal değişim etkenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 26-35.

⁸ bk. Thomas Luckmann, *The Invisible Religion*, 2. Baskı (New York: The Macmillan Company, 1972), 41-49, 51 vd.; E. E. Evans-Pritchard, *Theories of Primitive Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1982), 29-83; David Hume, *Din Üstüne*, Çev. Mete Tunçay (Ankara: KBY. 1979), 5-6; Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion* (ABD: A Mentor Book, 1964), 182; Pitirim A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev. M. M. Raşit Öymen (Ankara: KBY., 1994), 2: 185 vd.; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Battal İnandı (Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yayınları, 1987), 17-30.

⁹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay (İstanbul: İFAV Yayınları, 1995), 61; Bertrand Russel, *Din İle Bilim*, Çev. Akşit Göktürk, 6. Baskı (İstanbul: Say Yayınları,

güçlü bir olgudur. Din toplumsal gerçeklikte tabiatı gereği meşrulaştırma,¹⁰ zihniyet kazandırma,¹¹ barıştırma, bütünleştirme,¹² çatıştırma, parçalama,¹³ organizasyon, yapılandırma ve düzenleme,¹⁴ sosyalleştirme ve toplumsal kontrol,¹⁵ kimlik kazandırma,¹⁶ kültürü koruma ve aktarma, değer koyma ve değerler hiyerarşisi sağlama, aracı kurumluk gibi çok önemli boyutlara sahiptir ve bu boyutlara bağlı olarak toplumda çok mühim işlevler görür.¹⁷

Toplumsal hayatta burada belirtilen ve belirtilmeyen pek çok boyuta ve bu boyutlarla bağlantılı olarak birçok işleve sahip bulunan din, toplumsal değişimle çok çeşitli ve karmaşık ilişki ve etkileşimler içerisine girer. Öncelikle bir toplumun dinî boyutunda kendini gösteren değişimler, toplumun norm bünyesinde, inanç dünyasında ve hayat

1994), 12; Joachim Wach, *The Comparative Study of Religions* (New York: Columbia University Press, 1958), 27-143 vd.

¹⁰ bk. J. L. Adams-T. Mikelson, "Legitimation", *The Encyclopedia of Religion*, Ed. Mircea Eliade (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 3: 499-509; Luckmann, *The Invisible Religion*; Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*; H. Paul Chalfant-Robert E. Beckley-C. Eddie Palmer, *Religion In Contemporary Society*, 2. baskı (California: Mayfield Publishing Company, 1987); Ernest Gellner, *The Devil in Modern Philosophy* (London - Boston: Routledge - Kegan Paul, 1974), 91, 94, 97, 102, vd.; Peter L. Berger-Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality* (London: Allen Lane The Penguin Press, 1967), 111 vd.

¹¹ bk. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Zeynep Aruoba (İstanbul: Hil Yayınları, 1985); Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 2. baskı (İstanbul: Der Yayınları, 1981); Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Der Yayınları, 1981); Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler* (Ankara: Mayaş Yayınları, 1983); Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 5. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992); Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1964), 71.

¹² Irving M. Zeitlin, *Ideology and The Development of Sociological Theory* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, Inc., ty.), 234; İbn Haldun, *Mukaddime*, 146-148 vd.

¹³ bk. Wach, *Din Sosyolojisi*, 316-319.

¹⁴ Peter L. Berger, "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi Yazıları*, Çev. Adil Çiftçi (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), 87.

¹⁵ M. McGuire, *Religion: The Social Context*, 2. Baskı (California: Wads Wordth Publishing Company, 1987), 195-196; Berger, "Dini Kurumlar", 85-86; Bryan Turner, "Confession and Social Structure", *Annual Review of the Social Sciences of Religion*, 1, (1977): 29-58.

¹⁶ bk. Martin Heidegger, *Identity and Difference*, İngilizce'ye Çev. Joan Stambaugh (New York, Evanston, London: Harper-Row, Publishers, 1969), 23-41 vd.; Joan Stambaugh, "Introduction", *Identity and Difference* (New York, Evanston, London: Harper-Row, Publishers, 1969), 7-18; Peter J. Burke "Identity Processes and Social Stres", *American Sociological Review*, 56/6 (1991): 836-850.

¹⁷ Dinin toplumsal boyut ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*.

tarzında köklü değişimler meydana getirir.¹⁸ Hiç şüphesiz toplumsal değişim de dinde ve inananların hayatında önemli değişikliklere yol açar. Her halükârda tipleştirme ve çözümleme perspektifle dinin toplumsal değişimle ilişkilerine bakılırsa, bu ilişkilerin etkileşimsel ve diyalektik özellik, bir karşılıklılık arz ettiği görülür. Belirtilen karşılıklılık ve etkileşimsel özellik çerçevesinde din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin giriş kısmında söylendiği gibi temelde iki tipte gerçeklik kazandığı ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi, dinin etken olarak vaziyet aldığı din-toplumsal değişim ilişkisi tipi; ikincisi ise dinin etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisi tipidir.

Dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisinden kastedilen, toplumsal değişime göre dinin yavaşlatıcı, takviye edici ve temel etken olduğu durumlardır. Bu üç tipte de din, toplumsal değişimin gerçekleşmesinde, yönünün tayininde ve hızının şekillenmesinde etkili bir fenemendir. Dinin yavaşlatıcı olmasına Batı orta çağlarında kilisenin düşüncede, bilimde, teknolojide, toplumsal ilişki biçimlerinde, ekonomide, siyasette vd. yeni yaklaşımlara ve değişim gerçeğine olumsuz, sınırlandırıcı, engelleyici veya yavaşlatıcı rol üstlenmesi örnek olarak verilebilir. Dinin takviye edici olduğu din-toplumsal değişim ilişkisine Hıristiyanlığın Protestan yorumunun Reform hareketi örnek getirilebilir. Dinin toplumsal değişimin temel etkeni olduğu ilişki biçimine ise Weberci bir perspektifle bakılırsa, Protestanlığın modern Batı kapitalizminin ortaya çıkışında oryandığı rol örnek verilebilir.

Dinin etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisinden kastedilene gelince; o da dine göre toplumsal değişimin engelleyici veya yavaşlatıcı, destekleyici ve temel etken olduğu durumlardır. Değişimin temel etken olduğu durum, toplumsal değişimle birlikte dinin kendini değiştirdiği durum olarak da düşünülebilir. Değişimin engelleyici veya yavaşlatıcı olmasına modernitenin dine karşı sekülerleşmeyi güçlü kıldığı durumları örnek olarak vermek mümkündür. Değişimin dini destekleyici olduğu durumlara örnek olarak da yine modernleşmenin ve teknolojik gelişmenin dine yönelime yol açması veya modernleşme ile sekülerleşmenin getirdiği bazı problemlerin dine yönelimi arttırması getirilebilir. Değişim gerçeği karşısında dinin kendini değiştirmesine ise Hıristiyanlığın modernitenin getirdiği yeni durumlar karşısında kendinde yaptığı değişiklikler örnek olarak verilebilir.

Belirtmek gerekir ki bütün bu din-toplumsal değişim ilişkileri durumları, tarihte ve günümüzde İslâm dini örneğinde de

¹⁸ Günter Kehrler, "Din Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, Der. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, 2. baskı, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 100-101.

gözlemlenebilir. Bu makale boyunca ele alınan ve anlaşılmaya çalışılan da budur.

1.2. Toplumsal Değişimde Vahiy ve Nübüvete Genel Bir Bakış Denemesi

Vahiy ve ona bağlı olarak peygamberlik, hem bizzat kendisi toplumsal değişimin etkeni olarak, hem de değişimi tanımlamak, değişimin çerçevesini çizmek ve değişimin ilkelerini koymak suretiyle inananlara değişim ufku ve istikameti vererek toplumsal hayatın yazgısı olan değişim gerçekliği noktasında söz sahibi olarak kendini göstermektedir.

Vahiy, mevcut toplumsal yapı ve sistemi onarmak, iyileştirmek, aslına döndürmek veya düzeltmek adına toplum hayatında inanç ve düşünceden davranışlara kadar değişimi hedefler. Vahye muhatap olan peygamberler, vahiy bütününde verilen emir ve yasaklar, helal ve haramlar çerçevesinde toplumsal aktörlere hitap ederler. Toplumun inanç ve zihniyet dünyasını, kültür yapısını, anlayışını, dilini, kurumlarını, ahlakî yapısını, yapı, organizasyon ve sistemini, ilişkiler ağını, zaman, aile, eğitim, siyaset, ekonomi ve hukuk düzenini vahiyle istenen şekilde değiştirmeye, yeniden kurmaya veya inşa etmeye çalışır.

Vahiy ve dolayısıyla nübüvvet görevini üstlenen peygamberler, birey ve toplumda şirk ve şirke bağlı inanç ve davranışların, batıl, küfür, zulüm, kaos, fesat, bozgunculuk, yalan gibi kötülüklerin yerine tevhid inancını ve ona bağlı davranışları, hakkı, adaleti, düzeni, huzuru, dürüstlüğü, güveni, iyilikleri yerleştirmeyi amaçlar. Peygamberler bu amacın gerçekleşmesi için mücadele ederler. Bu amaç kapsamında anlaşılabilirliği üzere peygamberler toplumsal değişimi hedefler. Peygamberler vahye dayanarak toplumda yeni bir düzen kurulması için gerekli özgür irade kullanımına uygun ortamın hazırlanmasını sağlar. Peygamberler, ortaya koydukları tevhidi çizgiyle bireylerle bir bütün olarak toplumun olan ve olacaklar konusunda, şirk ve tevhidi kabul veya ret noktasında hür bir şekilde düşünmeleri, iradelerini özgürce ortaya koymaları için gerekli zemini sağlar. Bu da zaten büyük bir toplumsal değişim projesidir.

Vahiy ve peygamberlik bağlamında belirtilen hususları, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi vahiy dinlerinde, onların kutsal kitaplarında ve peygamberlerinde açıkça görmek mümkündür. Tevrat, İncil ve Kur'an'da ve başta Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed (s.a.v.) olmak üzere bütün peygamberlerde amaç köklü ve kalıcı değişimler gerçekleştirmektir. Toplumda, toplumsal hayatta gerçekleştirilecek değişimlerle istenen düzen, yapı ve sistemle huzur inşa edilecektir.

Peygamberlerin hayatından sonraki zamanlarda da bu amaç, vahiyde aynen devam eder. Vahiyle ortaya konulan dini inanç ve pratikler sistemi, vahye inananlar tarafından toplumda muhafaza edilmeye, yoksa yerleştirilmeye çalışılır. Dolayısıyla vahye dayalı dinlerde ve tabii ki aslında bütün dinlerde insanların yeni bir toplumsal düzende yaşamalarını sağlayacak bir toplumsal değişim gerçekleştirmek amaçtır. İslam örneğinde en son İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in vefatından sonrası için de Müslümanlar vahye, Kur'an-ı Kerim'e dayanarak ve Hz. Muhammed'in sünnetine tabi olarak tevhid inancı ve İslami hayat sistemini toplumda yerleştirmeye ve dolayısıyla toplumda değişim gerçekleştirmeye, toplum istikamet üzere ise, o durumu korumaya, yine ona uygun değişim stratejileri yapma ve izlemeye çalışırlar.

2. İslam'ın Toplumsal Değişim Dili

2.1. Toplumsal Değişime Yaklaşımın Temel Noktaları

İslam'da toplumsal değişim olgusuna yaklaşımda temel bazı noktalar bulunmaktadır. Bu noktada öncelikle bir din olarak İslam'ın başta Kur'an olmak üzere temel kaynaklarıyla birlikte kendine has bir dilinin ve kavramlar setinin olduğunu vurgulamak gerekir. İslam dininin toplumsal değişim olgusuna yaklaşımını bu esas üzere anlamaya çalışmak önemlidir.

Toplumsal değişim konusunun doğru ve tam olarak anlaşılabilmesi ve izah edilebilmesi çerçevesinde mesela insanın birey ve toplum olarak İslam'da nasıl ele alındığı çok önemli bir konu olarak önümüze gelmektedir. Müslümanların mukaddes kitabı Kur'an'ın toplumsal değişime yaklaşımında öncelikle şu tespiti yapmakta fayda vardır: Kur'an, insanlardan birey olarak da toplum olarak da fitratı, yaratılışı, özü kaybedecek bir değişime fırsat vermeden, tersine onu besleyip güçlendirecek bir değişim çerçevesinde hayat sürdürmelerini istemektedir. Bunun olması durumunda, Müslümanların önünün açılacağını, dünyada ve ahirette kazanacaklarını taahhüt etmektedir. Nitekim bu makalede Kur'an'da toplumsal değişim konusu ana hatlarıyla anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Bu noktada şu husus vurgulanmalıdır ki, Kur'an, okunduğunda kolayca anlaşılabilmesi üzere insanı, bireyi, toplumu, toplumsal olayları, toplumsal değişim fenomenini, toplumların gelişme, büyüme, gerileme ve çökme olgularını ve bunların nedenlerini kendine özgü terminolojisi ve ifade tarzı ile ele almaktadır. Binaenaleyh Kur'an'ın topluma ve toplumsal olaylara bakışını anlayabilmek için mezkur terminolojinin ve bu terminolojiyi ifade ediş biçiminin iyi çözümlenmesi gerekmektedir.

Bir başka önemli husus odur ki Kur'an'da bir taraftan bireyden, bireyin hayat ve ölümünden bahsedilirken, diğer taraftan da toplumlar için ortak bir geçmişten, ortak bir bilinç, anlayış ve tavırdan, ortak bir ecel ve kaderden bahsedilmektedir. Toplumların hem bu dünyada kolektif hayat ve ölümleri söz konusu, hem de hesap gününde ortak bir hesap defterleri söz konusudur.¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla bireyden farklı olarak bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan, fakat farklı bir bütünlük ve varlığa sahip olan bir toplum vakiasının olduğunu Kur'an teyid etmektedir. Kur'an, toplum diye bir vakıayı kabul etmekte, insanı toplumsal boyutu itibariyle de ele almakta ve sorumlu tutmaktadır. Lakin Kur'an ayetlerine bir bütün olarak bakıldığında, topluma bireyden bağımsız bir anlam yüklenmediği, onun bireylerden oluşmuş bir birlik olarak anlamlandırıldığı anlaşılır. Elbette toplum diye bir gerçeklik söz konusudur, toplumsal ruh ve bilinç diye bir şey vardır; fakat bu gerçekliğin içinde bireyin gerçekliği ortadan kalkmamaktadır.²⁰

İslam'da toplumsal değişime yaklaşımın temel noktalarından biri de tevhid ilkesi ve inancıdır. İslam'da ve Müslümanların inanç ve amel dünyalarında her şey tevhide dayanır. Buna bağlı olarak vahiy kitabı Kur'an-ı Kerim ve onun ilk muhatabı Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti, hayat tarzı, İslam'ı yaşama şekli Müslümanların her şeye olduğu gibi değişime yaklaşımlarında da temel kıstasların alınacağı iki temel kaynaktırlar. Bireysel ve toplumsal değişim projesi ve çabalarında insanlara nasıl yaklaşılabileceği, bu temel kaynaklardan hareketle belirlenir. Mesela insanlara insanca değer vermek, yumuşak bir şekilde davranmak, doğru bir kişilikle yaklaşmak, toplumda emin olmak, nazik, güzel, medeni bir üslupla konuşup eylemek, örnek bir şahsiyet olmak, aile bireylerine, eşlerine, çocuklarına, ebeveynine, yakınlarına, komşularına, velhasıl bütün herkese iyi davranmak, açık sözlü ve dürüst olmak, İslam'ın toplumsal değişim dili ve yaklaşımının olmazsa olmaz kriterleridir. Bu kriterler ise Kur'an'a ve yaşayan Kur'an olarak kabul edilen en son İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in İslami diline ve hayat tarzına dayanır.

İslam'ın toplumsal değişim yaklaşımında en önemli noktalardan biri de Müslümanların bütün çabalarında, salih amelle hareket etmeleri, Allah rızasını esas almaları ve tabiatıyla i'lâ-yı Kelimetullâh için gayret etmeleri gereğidir. Bu ilke, gaye ve amaçla Müslümanlar toplumda, toplumlararası ve uluslararası ilişkilerde emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker, yani iyiliği yayma ve kötülükten nehyetme ilkesini hayata geçirirler, İslam'ı tebliğ ederler, İslam'ın tevhid inancı ve hayat tarzına

¹⁹ bk. A'raf 7/34; Yunus 10/49; İbrahim 14/10; Hicr 15/5; İsrâ 17/71; Mü'minûn 23/43; Nahl 16/61, Casiye 45/28 vb.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*; Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, 66-68 vd.

davette bulunurlar. İslam'ın; Kur'an ve Sünnet'in belirlediği ve Müslümanların tarihte ve şimdi güzel örnek birikimlerinin gösterdiği ilke ve uygulamalara dayanarak iç dünyadan dış dünyaya kadar hayatın bütün boyutlarında cihad ederler.

İslam'ın temel kaynaklarından ve tarihi birikiminden anlaşıldığına göre toplumsal değişimde temel yaklaşım noktalarından biri de, zamanın değişimi ve yeni durumların ortaya çıkmasıyla yenilenme, yenileme, tecdid ve ictihad boyutlarını canlı tutmaktır. Buna göre mütemediyen Müslümanların kendi zamanlarını kendilerinin üretmeye çalışması ve dolayısıyla kendi değişim planlarını kendilerinin yapması, günün şartlarına göre İslam'ı canlı ve dinamik bir şekilde yaşayıp yaşatmaya çalışması gerekir. Kısaca Müslümanlar tecdid ve ihya kurumunu işler kılmalıdır.

Bunlara ek olarak kurumsallaşma, hürriyet, özgürlük, barış tesisi, medeniyet inşası, kardeşlik ve birlik bilincini toplumda egemen kılma, toplumda ve uluslararası ilişkilerde barışı esas alma, fakat İslam'a ve Müslümanlara saldırılması, İslam'ın yaşanmasının engellenmesi durumunda gerektiğinde savaşa başvurulması gibi hususlar da İslam'ın toplumsal değişim yaklaşımında temel noktalardan bazılarıdır.

Bütün bu ve buna benzer hususlar dikkate alındığında denilebilir ki İslam dininin toplumsal değişime yaklaşımında Müslümanların insan kazanma ve sağlam bir toplumsal sistem tesis etme istikametinde Kur'an ayetlerinin belirlediği ölçülerle ve Hz. Muhammed'in gösterdiği şekilde çaba harcamaları esastır. Bu esas muvacehesinde Müslümanlar söz konusu toplumu oluşturmak için toplumsal değişim planı yapmalı, toplumun iyiye gitmesi ve kötü yöne gitmemesi için mücadele etmelidirler.

2.2. Toplumsal Değişim Kavramlarına Bütüncül Yaklaşım

İslâm dininde toplumsal değişimin anlaşılması için, toplumsal değişimle ilgili kavramlara bir bütünlük içinde ve bütüncül bir yaklaşımla eğilmek gerekir. Bu çerçevede de öncelikle topluma ait kavramları ve onların mantığını kavramak önemlidir. Bu bakımdan Kur'ân toplumun temel yapı taşı olarak ehl (aile) kavramından tutun ümmet kavramına kadar bir dizi toplumsal kavramı devreye sokarak o kavramlar etrafında toplumsal bir dünya tasviri yapar ve kendine özgü bir toplum kurulmasını ister. Bu bağlamda ehl ve ümmetin dışında şa'b, kavm, kabîle, aşiret, ehl-i kitâb, şirzime, şia, raht, sube, kabîl, tâife, hizb, fevc, haşr, zürriyet, fasîle, kebkebe, kıt'a, âl, beşer, ma'şer, hulefâ, aşîr, ni'sâ, karye, karn, ashab, nâs, fırka, ferîk, medine, sülte, fie, zümre, usbe, mü'min, kâfir, müşrik, münafık, fasık, mustazaf, müstebkir, mele', müfret gibi

kavramlar,²¹ Kur'ân ve hadislerde sosyal grup ve kategoriler olarak zikredilir.

Bu kavramların anlam içerikleri noktasında ayetlere bütünlük içerisinde bakıldığında mesela ailenin Kur'an'a göre ilk ve en önemli sosyal birlik ve müessesese olduğu görülür. Zina etmeyi yasaklaması, evlilikte nikâhı emretmesi ve evlilikle ilgili bir çok düzenlemeler getirmesi,²² Kur'an'ın aileye verdiği önemi gösterir. İlk ve en önemli toplumsal birlik olan ailenin, değişik şekillerde sıralanışından, çeşitli toplumsal gruplar ve toplum doğmuştur. Aslında bu süreç evrenseldir; değişen detaylardır; geniş, çekirdek, çok eşli vb. olması ailenin toplumun temel ortak payda olma niteliğini değiştirmez. Aileyi ahlâk, onun normlaşmış biçimiyle hukuk, ekonomi, eğitim, nihayet siyaset izler.²³ Toplumsal kategori olarak da aile kavramını yukarıda belirtilen kavramlarla diğer kavramlar takip eder.

2.2.1. Tevhid, İslam ve İman

İslam'da toplumsal değişimde en temel kalkış noktası tevhid inancıdır. Müslümanlar, toplumsal hayatta şirke, zulme, adaletsizliğe, kötülöklere karşı tevhid inancını ve onun gereklerini yerleştirmek için çalışırlar. Toplumsal değişimi gerçekleştirme çabalarında da tevhid inancının gereklerine uygun olarak hareket ederler. Bu noktada da en önemli iki boyut İslam ve İman kavramlarıyla ve o ikisine bağlı olarak Müslim (Müslüman) ve Mü'min kavramlarıyla kendini gösterir. Kur'an, Sünnet ve hadislere dayanarak denilebilir ki İslam, onu din olarak benimseyen ve Müslüman olan insanların Allah'a teslimiyet içinde, vahiyle belirlenen ve Hz. Muhammed'in önderliği ve sünnetiyle en açık bir şekilde gösterilen ilkelere göre kendisiyle ve çevresiyle ilişkilerinde emin, yani güvenilir bir şekilde ve barış içinde yaşamalarına dayalı hayat tarzını ifade eder. Müslüman İslam dinini kabul ile müşerref olup Allah'a

²¹ Bu kavramların Kur'anî kullanımları hakkında bk. *Ehl kavramı* için Bakara 2/105, 109, 230, 232, 235; Al-i İmran 3/64, 65, 69, 121 vb.; İsra 17/32; Tevbe 9/101, 120; Nur 24/2, 3, 32; Yûsuf 12/25, 109; 20/Taha, 132 vb.; Nisa 4/20,22,25,127, 58; Feth 48/11, 12, 26 vb.; Hud 11/40, 45, 46, 83; Hicr 15/65; Mü'minûn 23/27; Zümer 39/15; Tahrim 66/6 vb.; Furkan 25/68; Mümtetine 60/12 vb. bk. Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu'l- Furûk* (Trablus 1994), 309. *Kavm kavramı* için Hud 11/27, 28, 29, 30, 36, 38, 50, 61, 63 vb.; A'raf 7/47, 109, 147; Duhan 44/37; Kaf 50/14; Yûsuf 12/9; Saffat 37/30; Tevbe 9/11, 96. Kavrama dair izah ve yorumlar için bk. Elmalî'lı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul Eser Neşriyat, 1982), 6: 4468-4469; er-Rağîb el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'an* (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1992), 693. *Ümmet kavramı* için Hud 11/8; Yûsuf 12/45; Nahl, 16/120; Zuhruf 43/22, 23; En'am 6/38; Bakara 2/128,143; Al-i İmran 3/104; Kasas 28/23 vb.; Kasas 28/23.

²² İsra 17/32; Nur 24/2, 3, 32; Furkan 25/68; Mümtetine 60/12 vb.

²³ bk. Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*.

teslim olan ve toplumsal hayatında tevhid esasları temelinde barışı esas alan insandır. İman, Allah'ın varlığına ve birliğine sağlam ve mutmain bir şekilde inanmayı ve toplumsal hayatta imanla, kendine ve çevresine özgüven ve güven içinde hareket etmeyi ifade eder. Mü'min insan ise, Allah'ın varlığına ve birliğine kesin bir şekilde inanan ve toplumsal hayatta imanla, kendine ve çevresine özgüvenle ve güvenilir bir kişilik olarak yaklaşan şahsiyettir. Müslümanlar, toplumsal değişimde söz konusu anlam içerikleriyle tevhid, İslam ve İman temelinde özne olur ve toplum sahnesinde doğru, dinamik ve etkili varlıklar gösterirler.

2.2.2. Sünnetullah ve Diğer Kavramlar

Çoğulu sünen olan sünnet kelimesinin sözlük anlamları²⁴ ve kullanıldığı ayetler dikkate alındığında, Kur'an'daki sünnetullah ve sünenullah kelimelerinin Allah'ın takip ettiği davranış tarzı, Allah'ın yasası, Allah'ın toplumların değişimiyle ilgili hüküm ve uygulaması gibi anlamlara geldiği görülebilir.²⁵ Ayetler bağlarıyla birlikte düşünüldüğü zaman kelimât-kelimâtullah, kelime-kelimetü rabbik, kelimetü'l-azab, kelimetü'l-fasl, kelimullah,²⁶ kavî,²⁷ mesel-meselü'l-evvelin-mesulat,²⁸ eyyâm-eyyâmullah²⁹ gibi kavramların da sünnetullah ile yakın anlam ilişkisi içerisinde olduğu söylenebilir.

Konu Kur'an ayetleri kapsamında ve sünnetin anlam alanı çerçevesinde ele alınıp anlaşılmasına çalışıldığında, sünnetullah kavramının tarihi ve sosyolojik bir içeriğinin olduğu, dolayısıyla toplumların olumlu veya olumsuz yönde değişimlerinin sünnetullah kavramında mündemiç olduğu anlaşılır.³⁰ Kur'an'da Allah'ın toplumsal kural veya yasalarından bahs edilmesinin en ehemmiyetli sebeplerinden

²⁴ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdır, 1990), 12: 220-229; el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'an*, 429; M. Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm* (el-Menâr), 2. Baskı (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1973), 4: 140.

²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3930, 4000; 5: 3045; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alpaslan Açıkgeç (Ankara: Fecr Yayınları, 1987), 124-125; İbrahim b. Ali el-Vezir, *Dirâse li's-Süneni'l-İlahiyye ve'l-Müslimü'l-Muasır*, 4. Baskı (Kahire: Daru's-Şûruk, 1989), 7-12; Okumuş, , *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*.

²⁶ En'am 6/34, 115; Yunus 10/64, 82; Kehf 18/27 (kelimât-kelimâtullah); A'raf 7/137; Yunus 10/19, 33, 96; Hud 11/110; Taha 20/129; Fussilet 41/45; Şûrâ 42/14 (kelime-kelimetü rabbik); Zümmer 39/19, 71 (kelimetü'l-azab); Şûrâ 42/21 (kelimetü'l-fasl); Fetih 48/15 (kelimullah).

²⁷ 11/Hud, 40; 17/İsra, 16; 27/Neml, 85; 23/Mü'minûn, 27; 28/Kasas, 63

²⁸ Zuhuf 43/8, 56; Rad 13/6. Yorum için bk. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim* (İstanbul: Daru'l-Kahraman, 1984), 7: 206; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2961; 6: 4266.

²⁹ Al-i İmran 3/140-141; Yunus 10/102; Casiye 45/14.

³⁰ Nisa 4/6; Yunus 10/19, 64; Al-i İmran 3/137; Enfal 8/38.

biri, insanların bu kural ve yasaları öğrenip geçmiş toplumların yok oluşundan dersler çıkarmalarını sağlamaktır. Ayrıca ayetlerden anlaşılmaktadır ki Allah'ın kural ve yasaları evrensel olup bütün zaman ve mekânları kuşatır; kâfir-mü'min ayrımı yapmadan bütün insan toplumları için geçerli olur.³¹ Bu durumda Allah'ın sünnetinde bir değişim ve dönüşüm olması düşünülemez.³²

İslam dininin değişim dilinin anlaşılması için Kur'an'da *ecel* kavramı da önemlidir. Kur'an'da bazı ayetlerde³³ toplum veya medeniyetler için bir *ecel*, tesbit edilmiş süre,³⁴ *ecel-i müsemma* terkihiyle *belirlenmiş ecelden*³⁵ bahsedilmektedir. Sünnetulahın işlemesinde insan iradesinin yerini anlamak için bu konuyu anlamak önemlidir. İbn Abbas'a (Ö. 687) ve müfessirlerin birçoğunun benimsediği görüşe göre ayetlerde işaret edilen toplumsal boyutlu *ecel*, ayetlerin siyak-sibakları, tabîî bağlamları içerisinde bireylerinki gibi ömür anlamında değil, azap ve helak *eceli* anlamına gelir.³⁶ "Her ümmetin bir *eceli* vardır" yasası, bireyleri salih iş yapan bir ümmetin, dünyanın sonuna kadar payidar olabilmesine engel değildir.³⁷ Yani bu hüküm, yıl, ay ve gün şeklinde sınırlanmış bir zaman biriminin sonunda derhal sırası gelmiş bir toplumun yok edilmesi anlamına gelmez. Fakat bu muteber bir toplum olarak gücünü göstermesi için her topluma verilmiş olan imkânların bir ahlâki sınırının bulunduğunu belirtir. Bu sınır, iyi ameller ile kötü amellerin oranına göre belirlenir. Allah bir topluluğa iyi işleri kötü işlerine oranla daha aşağı düzeye düşünceye kadar müsamaha gösterir. Fakat söz konusu sınır aşıldığında, o günahkâr ve kötü topluma artık mühlet verilmez.³⁸ Böylece ayetlerdeki *ecel* ile geçici zamanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Allah peygamberleri yalanlayan her ümmete, her topluma belirli bir mühlet verir. Bu mühlet

³¹ Nisa 4/26; Al-i İmran 3/137; En'am 6/11; Hicr 15/13; Nahl 16/36; Neml 27/69; Rum 30/42 vb. Konuyla ilgili olarak bk. Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 186.

³² bk. Fetih 48/23; Fatır 35/43; Al-i İmran 3/137; En'am 6/34, 115; Enfal 8/38; Yunus 10/64; Hicr 15/13; İsrâ 17/77; Ahzab 33/62; Mü'min 40/85; Fetih 48/23

³³ A'raf 7/34. Ayrıca bk. Yunus 10/49; Hicr 15/4-5; Mü'minun 23/43 vb. Ayetlerin yorumu için bk. Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim*, 8: 402-403; Fahrud-Din er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul: Daru't-Tabati'l-Âmire, 1307, 4: 298; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2155-2156.

³⁴ *Ecel* kelimesinin anlamı için bk. el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'an*, 65.

³⁵ 16/Nahl, 61; 20/Taha, 129; 29/Ankebut, 53; 35/Fatır, 45; 42/Şûrâ, 14 vb.

³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2155-2156.

³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2155-2156; Ebu'l-A'la el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev. M. Han Kayani vd. (İstanbul İnsan Yay., İstanbul 1986, 2: 509.

³⁸ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 2: 29.

içinde de toplum iyi yönde bir değişim sergilemezse, Allah o toplumu helak eder. Şu halde³⁹ “*Biz kendisi için bilinen bir kitap olmaksızın hiç bir ülkeyi yıkıma uğratmadık*”⁴⁰ ayetini de aynı doğrultuda anlamak, Kur’an metninin kastettiğine ulaşmada önemli bir etken olacaktır.⁴¹

Anlaşılabileceği gibi İslam’a göre her olayın gerisinde Allah olmakla ve bütün olay ve olgular Allah’ın meşiet ve iradesi dahilinde gerçeklik elde etmekle birlikte konumuzla ilgili olarak, sosyal olaylarda, sosyal değişim ve çöküşlerde sorumlu olan, büsbütün insanlar ve toplumlardır;⁴² bu noktada insanların irade ve hürriyeti kısıtlanmamaktadır. Çünkü Allah, Kur’an’da apaçık bir şekilde insana büyük irade ve hürriyet verdiğini beyan etmektedir.⁴³

İslam’da toplumsal değişimle ilgili hususları anlayabilmek için sünnetullah ve ecel ile birlikte başka önemli kavramlara da bakmak ve onları da anlamak lazımdır. Bu çerçevede zaman;⁴⁴ bedel, tebdil, tebeddül ve istibdal;⁴⁵ tahvil;⁴⁶ cedîd, tecdîd ve teceddüd;⁴⁷ inkılâb;⁴⁸ bi’set; istikamet; istikrar; imar; eyyâmullah, müdâvele ve daire; irtidad, helak gibi kavramlar zikredilebilir. Bu kavramlar, bir bütünlük içinde ele alınırsa, İslam’ın toplumsal değişim yaklaşımı doğru bir şekilde anlaşılacaktır.⁴⁹

2.2.3. Kur’ân’da Toplumsal Değişimde İnsan İradesi

Kur’an’a göre Allahu Teala, toplumların değişim esasları ile yükseliş, düşüş ve çöküşlerini idare eden bir takım kural, yasa veya

³⁹ F.Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 4: 298.

⁴⁰ Hicr 15/4. Ayrıca bk. Hud 11/110; İsrâ 17/58; Kehf 18/58,59; Hac 22/47; Fussilet 41/45 vb.

⁴¹ Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*.

⁴² bk. Al-i İmran 3/165; Yunus 10/13; Hud,11/101,117 vb.

⁴³ bk. Bakara 2/81; Enfal 8/53; Ra’d, 13/11, 39; Nahl 16/112; İsrâ 17/15, 18-20; Kehf 18/29; Ankebut 29/40; Rum 30/41; Fatır 35/43; Fussilet 41/46; Şûrâ 42/48; Casiye 45/15; Necm 53/38-39 vb. Konuyla ilgili olarak bk. Muhammed Aziz el-Habbabi, *eş-Şahsâniyyetü’l-İslamiyye*, 2. baskı (Kahire: Daru’l-Mearif, ty.), 128-140.

⁴⁴ Asr 103/1-3.

⁴⁵ Nisa 4/2, 20, 56; Ahzab 33/23, 52; Tahrim 66/5; Bakara 2/59, 61, 108, 181, 211; İbrahim 14/28; A’raf 7/95, 162; Furkan 25/70; Neml 27/11; Kalem 68/32; Yunus 10/15, 64; Fetih 48/15, 23; Mü’min 40/26; Nahl 16/101; Kehf 18/50, 81; Nur 24/55; Kaf 50/29; Tevbe 9/39; Muhammed 47/38; Vakıa 56/61; Mearic 70/40-41; İnsan 76/28; Vakıa 56/61.

⁴⁶ İsrâ 17/56, 77; Fatır 35/43.

⁴⁷ Ebû Davud, *Sünen*, Melâhim 1.

⁴⁸ Şuara 26/227; Bakara 2/143; Al-i İmran 3/127, 144, 174; Maide 5/21; A’raf 7/119, 125; Ankebut 29/21 vb.

⁴⁹ Bu kavramlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*.

hükümler koymuş olup bunları icra etmektedir.⁵⁰ Ancak bu toplumsal ve tarihi kural veya yasaların, insan bilinci ve iradesinden bağımsız işlediği anlamına gelmez. Elbette yasaları insanlar yaratamaz ve ortadan kaldıramazlar. Fakat onların işlemeleri için gerekli şartları oluşturabilir veya ortadan kaldıracırlar.⁵¹ Nitekim Kur'an'ın bu noktada önemle üzerinde durduğu husus, bozuk toplumun çöküşüyle sonuçlanan, insanî amaçlarla insanî eylemlerin kaynaklarının bozulmasına neden olan dinî, ahlâki ve toplumsal faktörlerdir.⁵²

Tarihte baskın olanın, sıkı nedensellik yasaları olduğu kabul edilirse, meydana gelen olayların tamamının kendiliğinden ve kaçınılmaz olduklarını, insan iradesinin dışında meydana geldiklerini kabul etmek zorunluluğu ortaya çıkar. Bu durumda olaylar mutlak deterministik anlamda geliyor demektir. Bu ise hiç kimsenin sorumluluğunun olmayacağı anlamına gelir. Oysa Kur'an'ın kendine özgü tarih anlayışı vardır. Kur'an ne tarihi determinizmi, ne de organizmacı ve evrimci tarih anlayışlarını kabul eder. Çünkü Kur'an, bir yandan evrende mutlak bir düzenin varlığından bahsederken, diğer taraftan bu düzenin mutlak bir mekanizm olmadığını belirtir. Evren belirli kanunlara göre işlemektedir, ancak asla Allah'tan bağımsız değildir; zira Allah'ın her şeye gücü yeter; dilediğinde mevcut düzeni bozma gücüne sahiptir.⁵³ Kur'an'ın kabul ettiği nedensellikte her olayın arkasındaki gerçek neden Allah'tır. Ancak bu demek değildir ki tarihin işleyişinde ve toplumların yaşayışlarında insanın irade ve hürriyeti söz konusu değildir. Her şeyden önce İlahî sünnetlerin kesinlik ve kaçınılmazlıkları, insanı baskı ve zorla belirli bir yaşayışa mahkûm etmek durumunda değildir. Aksine bu sünnetler, insanı kendi iradesiyle seçmiş olduğu yaşam biçiminin kesin ve kaçınılmaz sonuçlarıyla karşı karşıya bırakır.⁵⁴ Başka bir ifadeyle Kur'an'ın sünnetullah ile ilgili anlayışında deterministik bir yasa olarak sadece kötünün iyi, batılın hak, zararlının yararlı karşısında kalıcı olmadığı ilkesinin yer aldığı⁵⁵ söylenebilir.

⁵⁰ Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 138.

⁵¹ Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 124-125.

⁵² Mazhuriddin Sıddıki, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Pınar Yayınları, 1982), 195, 221.

⁵³ Maide 5/17; En'am 6/133; Furkan 25/45-46; Mülk 67/16-18.

⁵⁴ Muhammed Kutup, *Çağdaş Fikir Akımları*, c.2, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 3. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993), 241-242; Roger Garaudy, *20. Yüzyıl Biyografisi*, Çev. Ahmet Zeki Ünal (Ankara Fecr Yayınları, 1989), 264; Muhammed el-Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, Çev. Ali Turgut, 2. baskı, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988), 155-167.

⁵⁵ İsrâ 17/81; Ra'd 13/17.

Kur'an, tarihte olaylar arasındaki determinist ilişkilere dikkat çekmekle kalmayıp bu determinasyonu sünnetullah'ın değişmezliği ilkesiyle desteklemiş olmasına rağmen, olayların akışı için önceden belirlenmiş bir seyir anlayışına yer vermez. Kur'an'ın desteklediği nokta; belli bir toplumsal değişim için gereken şartlar oluştuğunda, yani insanlar kendi iradeleriyle hareket edip bu şartların gerçekleşmesini sağladıklarında, bu oluşumun sonucu olan değişimin Allah dilediği zaman gerçekleşeceği'dir. Ama değişmeyi belirleyen nedenlerin faili, hür irade sahibi bireylerden oluşan toplum olduğu için ayetlerden toplumsal değişimlerin önceden belirlenmiş olmadığı anlaşılabilir. Nitekim Kur'an'da belirtilen tarihi ve toplumsal kuralların pek çoğu şartlı önermeler şeklinde sunulmuştur. Bu şartlı önermelerde toplumsal veya tarihi iki olayı birbirine bağlayan korelasyonlar vardır. Buna göre birinci olay, yani şart gerçekleştiğinde ikinci olayın, yani sonucun da gerçekleşeceği söylenebilir. Bu noktada tağyir kavramı hatırlanabilir. Tağyir ile ilgili ayetlerde⁵⁶ değişimde irade ve sorumluluk insana verilmektedir.

3. İslam'da Toplumsal Değişim Etkenleri

İslam'da genel olarak toplumsal değişim etkenlerine ek olarak bu değişim etkenleri üzerinde de etkili olan önemli faktörler vardır. İslam dininde Müslümanların bu faktörlerle toplumda değişimin gerçekleşmesinde etkili olmaları istenir. Bu çerçevede öncelikle *Kur'an-ı Kerim* ve *Hz. Muhammed*'i zikretmek gerek. Müslümanlar, bütün davranışlarında olduğu gibi toplumsal değişimde de Kur'an'a dayanarak ve Hz. Muhammed'in sünnetine tabi olarak hareket ederler. Müslümanların Kur'an ve Peygamber inancı, toplumda değişim projesi geliştirmede en temel etkidir. Kur'an'da belirlenen ilke ve hakikatları, yine o ilke ve hakikatlar doğrultusunda yaymak, İslam'ı Hz. Muhammed'in gösterdiği şekilde toplumda yerleştirmeye çalışmak, Müslümanlar için en temel noktadır.

İslam'da değişim etkenlerinden bir diğeri *insana verilen değer*dir. İslam'da insanın değeri çok yüksektir. Yine İslami anlamda toplumsal değişimde iman ve ona bağlı olarak salih amel ve güzel ahlâk, en önemli etkenler arasında görülmektedir. Müslümanların iman, salih amel ve güzel ahlakla mücehhez olmaları ve insanların içinde bu donanımla bulunmaları, değişimin gerçekleştirilmesinde hayati derecede önemlidir. Bunların yanında sabır, sebat, istikrar, istikamet, gayret, tebliğ, emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker, hak, hukuk, yeniliğe açık olma, dua, tevbe,

⁵⁶ Ra'd 13/11; Cin 72/16; Enfal 8/38, 53; İsrâ 17/16 vb; Nisa 4/119.

hicret gibi ilke ve davranışlar da İslam'da toplumsal değişimde çok etkili faktörlerdir.

4. Toplumsal Değişimde Kur'an ve Hz. Peygamber

4.1. Toplumsal Değişimde Kur'an-ı Kerim

Müslümanların kutsal kitabı ve inanç, tutum ve davranışlarında birincil kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, insanlık tarihinde birey ve toplumları nicel ve nitel düzlemlerde belki de en çok etkileyen, en çok motive eden kitaptır. Bu gerçek, toplumsal değişim noktasında da geçerlidir. Kur'an, Müslümanları konu edindiği tevhid inancı ile ona bağlı hususları dünyaya yayma ve İslam'ın istediği toplumsal değişimi gerçekleştirme yönünde birinci derecede etkili kutsal metindir.

Kur'an hiç şüphesiz değişimde tek tip ve tek düze bir etki boyutuna sahip değildir. İnsanların tutumuna göre ya toplumsal değişimin temel etkeni olur ya toplumsal değişimi destekleyen unsurlardan biri olur ya değişimi desteklemeyen bir etken olur ya da toplumsal değişimi dikkate alarak ona göre kendini ayarlayan bir etken olur. Bu dört tipi ayrı ayrı ele almak mümkündür.

4.1.1. Toplumsal Değişimin Temel Etkeni Olarak Kur'an

Kur'an kendi lafız ve mana bütünlüğü içinde kendisinden önceki şirk düzenini, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta geçerli olan birçok yasayı, helal ve haramı iptal ettiğini, yerine tevhid düzenini ve ona bağlı olarak yeni bir yasal düzenleme getirdiğini açıkça ilan eder.

Şüphesiz Kur'an en son İslam Peygamberi Hz. Muhamed'e nazil olan bir kitaptır. Hz. Muhammed peygamberliğinde ve değişimci önderliğinde meşruiyetini Kur'an'dan alarak Mekke'de risalet göreviyle İslam'ı tebliğ etmeye, toplumda yaymaya, Kur'an'ın söz konusu değişim mesajıyla yeni bir toplumsal düzen kurmaya çalıştı. Hz. Peygamber ve ona inanan nispeten az sayıdaki insanlar (Ashab, Sahabe), Kur'an'a inanıp dayanarak tevhid inancı doğrultusunda toplumda değişim gerçekleştirmek istediler. Fakat bu başlangıçta Mekke'de mümkün olmadı. Bundan dolayı Hz. Muhammed ve Ashabı Medine'ye Hicret ederek orayı yurt edinme, değişim projelerini orada hayata geçirme yolunu tercih ettiler. İşte Kur'an, Hz. Peygamber ve ona inananların değişim uygulamasında ve yeni toplumsal düzen kurlarında ana etken olarak rol oynamıştır.

Sadece Hz. Peygamber ve Ashabı değil bugüne kadar bütün Müslümanların değişim çabalarında Kur'an temel etkindir.

4.1.2. Toplumsal Değişimi Destekleyen Bir Etken Olarak Kur'an

Kur'an temel etken olarak kimi zaman farklı etkenlerin devreye girmesiyle gerçekleşen toplumsal değişimi takviye eder, destekler. Mesela Müslüman kadınların Medine İslam toplumunda kadınların toplumsal statülerinin daha fazla yükselmesi için ortaya koydukları değişim çabalarını destekler. Benzer bir şekilde Kur'an, kölelik düzeninin yerine insani, adil ve eşitlikçi bir toplumsal düzen getirmeyi destekler.

4.1.3. Toplumsal Değişimi Desteklemeyen Bir Etken Olarak Kur'an

Müslümanların birincil kaynağı ve inanç unsuru Kur'an-ı Kerîm, mesajları; emir ve yasaklarıyla mevcut toplumsal değişimi desteklemeyen bir etken olabilir. Buna en açık örneklerden biri, ayetlerde çokça işlenen ve helak gibi kavramlarla tanımlanıp ortaya konulan toplumsal çöküş yönündeki değişime olumsuz bakması, destek olmaması, açıkçası karşı çıkmasıdır. Benzer bir şekilde geriye gitme, yani irtidad yönündeki değişime de destek olmadığı gibi öyle bir olumsuz değişimin olmaması için gerekli mesajları verir. Yine toplumun yabancılaşması; mesholması, kendi kimliğini kaybetmesi, maymunlaşması, domuzlaşması yönündeki toplumsal değişimi de desteklemez, engellemeye çalışır.⁵⁷

4.1.4. Toplumsal Değişimi Dikkate Alan Bir Kaynak Kitap Olarak Kur'an

Kur'an, her ne olursa olsun değişimi dikkate alan bir kitaptır. Bizzat değişimin temel etkeni olmasında, değişimi desteklemesinde, tersine desteklememesinde vd. hep değişimi dikkate alır. Bir vahiy kitabı olarak Kur'an-ı Kerîm, Müslümanların inancına göre metin bakımından elbette değişimden etkilenip değişen bir kitap değildir; fakat iki noktada Kur'an'ın değişimi dikkate aldığı, birincisinde doğrudan vahyin kaynağı olan Allah'ın toplumun durumunu ve toplumsal değişimi dikkate alarak Kur'an'ı indirdiği, ikincisinde ise dolaylı olarak, yani Müslümanların ilim ehli uzmanları öncülüğünde toplumsal değişimi dikkate alarak veya ondan etkilenerek Kur'an âyetlerini kendi toplumsal şartları içinde anladıkları, yorumladıkları ve yaşama geçirdikleri söylenebilir. Bu yönü esasen Kur'an'ın evrenselliğinin bir hususiyetidir. Hz. Peygamber'den sonra Kur'an elbette lafzen ve metnen tekrar nazil olacak değildir; fakat mana itibarıyla yorum ve tefsir ile değişimi dikkate alan bir kitaptır.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, 79-87 vd.

4.2. Toplumsal Değişimde Temel Aktör ve Özne Olarak Hz. Muhammed

Hz. Muhammed, peygamber olarak görev aldığı ve peygamber sıfatıyla muhatap aldığı toplumunda, insanî-peygamberî model örnek kişiliği, değişimci kimliği, eylem adamlığı ve etkileyici rehberliği ve liderliğiyle insanlık tarihinde büyük sosyal, hukukî, siyasî, dinî, ekonomik, kültürel değişimlerin meydana gelmesinde temel aktör ve özne olmuştur. Ayrıca Hz. Muhammed, ahirete irtihalinden sonra da Müslümanların kendisini örnek aldıkları; Sünnet'ini, sözlerini, davranışlarını, takrirlerine göre hareket ettikleri bir insan-Peygamber olarak İslam toplumlarının dününde ve bugününde gerçeklik kazanan değişimlerde belirleyicilik vasfına sahip bulunmaktadır.

Hz. Muhammed keline özgü insanî-peygamberî liderliğiyle çok net adımlar atmış ve içinde bulunduğu toplumsal evrende yeni bir sosyal sistem tesis etmiş, mevcut sosyal düzen veya yapı ve sistemde köklü değişimler gerçekleştirmiştir.⁵⁸ Hz. Peygamber, özgün tecrübesiyle yerleşik tutum ve davranış kalıplarına itiraz etmiş, karşı koymuş ve yepyeni mesajının yaratıcılığıyla kendisine inananların toplumsal hayatında inkılabî değişiklikler gerçekleştirmiştir. İnsanlar üzerinde icra ettiği cazibe gücüyle Hz. Muhammed, insanlar, özellikle taraftarları katında oluşturuca, kurucu ve inşa edici bir zihniyeti devreye sokmuştur.

81

4.2.1. Toplumsal Değişimde Temel Etken ve Özne Olarak Hz. Muhammed

Bu boyutta Hz. Muhammed'in toplumsal değişimde ortaya koyduğu istikamet, *dinin etken olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi* tipi içinde üçüncü gerçeklik, yani toplumsal değişimin temel etkeni olarak din tipi altında incelenebilir. İslâm dini, büyük etkileyici bir peygamber ve etkili bir rehber olarak Hz. Muhammed'in 23 yıllık nübüvvet görevi süresi içinde ortaya koyduğu hareket ve bunun sonucu olarak Medine'de Ashabî ile birlikte kurduğu toplumsal yapıda değişimin temel etken öznesidir. Yesrib'in medeniyet merkezi Medine'ye dönüştürüldüğü ve Medine'de İslam toplumunun inşa edildiği dönem, yalnızca bir tebliğ devri değil, aynı zamanda Müslüman ümmetin ana bünyesi ile dokusunun meydana getirildiği bir ilk kuruluş dönemi olmuştur.

Belirtmek gerekir ki Hz. Muhammed'in önderliğinde gerçekleşen Hicret'i müteakip yeni dinin meydana getirdiği değişim, bir bakıma İslam'ın ve Müslümanların cahiliye dönemi olarak adlandırdığı bir devirden medeniyet devrine geçiş demektir. Diğer taraftan İslam'ın

⁵⁸ bk. Max Weber, *The Sociology of Religion*, İngilizce'ye Çev. Ephraim Fischhoff (Boston: Beacon Press, 1964), 46.

getirdiği değişim, sözlü kültüre dayalı kabile düzeninden kitabî kültüre dayalı ümmet yapısına ve şehir medeniyetine geçiş anlamına da gelir. Çünkü bir şehir atmosferinde ortaya çıkıp yayılan İslâm dini, bulunduğu ve yaşadığı yerlerde şehirleşmeyi de desteklemiş veya hızlandırmıştır.⁵⁹

İslam dini, Hz. Muhammed'in vefatını mütekaip ortaya çıkan Raşid Halifeler döneminde de toplumsal değişimin temel etkeni olmayı sürdürmüştür. Bu dönemde bazı mühim iç mücadele ve çatışmalar olsa da İslam toplumunun sınırları çok hızlı bir şekilde genişlemeye; İslam toplumları başka toplumlarla, Müslüman olsun olmasın yeni toplumsal muhitlerin kültürleriyle karşılaşmışlardır. Bu süreçte de İslam, farklı toplumlar için önemli toplumsal değişim etkeni olarak kendini göstermiştir.⁶⁰

4.2.2. Toplumsal Değişimi Destekleyen Bir Özne Olarak Hz. Muhammed

İslam'ın ve Müslümanların en son peygamberi Hz. Muhammed, değişimde özne bir etken olarak toplumsal değişimde temel etken olmayıp değişimi başka etkenlerle birlikte destekleyen bir etken olabilmüştür.

4.2.3. Toplumsal Değişimi Desteklemeyen Bir Özne Olarak Hz. Muhammed

Hz. Muhammed elbette değişimi desteklemeyebilir de. Değişimde fail ve özne olan Hz. Peygamber, toplumda çeşitli şekillerde ve farklı etkenlerle gerçekleşen değişimi desteklememe yönünde irade kullanabilmüştür.

4.2.4. Toplumsal Değişimi Dikkate Alan Bir Özne Olarak Hz. Muhammed

Toplumsal değişimi dikkate alan ve ona göre kendi durumunu yenileyen bir Peygamber ile de karşılaşmaktayız. Hz. Muhammed bazı durumlarda, esasen bütün durumlarda ortaya çıkan değişimlere bakarak kendini ayarlamış, rehberlik, liderlik ve önderliğini o planda yapmıştır.

⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, Çev. İ. Yiğit-S. Gümüş, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 1: 228-263.

⁶⁰ Okumuş, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim".

4.2.5. Toplumsal Değişimin Engellediği Özne Olarak Hz. Muhammed

Hz. Muhammed, toplumsal değişimde öznedir, ama bazen değişim onu engeleyebilir veya yavaşlatabilir. Nitekim Mekke'de şirk çerçevesinde katı içe kapanma yönünde gerçekleşen değişim, Hz. Muhammed'i ve ona inananları engelemeye çalışmıştır. Bundan dolayı o ve arkadaşları da Hicret etmeye yönelmiştir.

4.2.6. Hz. Muhammed'de Değişme ve Süreklilik: Değişenler ve Değişmeyenler

Hz. Muhammed'in Sünnet'ine, hayat tarzına hakim olan toplumsal değişim anlayışı ve pratiğinin belli bir *sürekliliği* de kendi içinde barındıran bir değişim anlayışı ve pratiği olduğu söylenebilir. Belki de İslam'ın Hz. Peygamber ile başarısının en önemli yönlerinden biri, kendinden önceki geleneklerin bazı unsurlarıyla uyumudur.

Tarihçi Hamidullah'ın işaret ettiği üzere Hz. Peygamber, İslam'ın temel esaslarına göre değiştirilmesini veya neshedilmesini lüzumlu gördüğü hususların dışında Müslüman toplumda daha önceden uygulanagelinen eski âdet veya davranış kalıplarının, bazı geleneksel tutumların devam etmesine izin vermiştir. Bu izin yalnızca dinî olmayan mevzularda, mesela ticarete değil, aynı zamanda ceza kanunları, hatta Hac gibi bütünüyle dinî olan şeyler için de geçerlidir. Kısaca tüm gelenek ve adetler, Müslümanlar için sürekli bir mihenk taşı olan Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler ve de sîret ile çatışmadıkları müddetçe müsamaha ile karşılanır.⁶¹ Kısaca Hz. Peygamber, toplumda köklü değişimler gerçekleştirmiştir, ancak bu demek değildir ki o, toplumunun kurumlarını, yaşam biçimini, zihniyetini vs. tamamen değiştirmiştir. Hukukta, ailede, ticari hayatta, siyasette vs. İslam'a aykırı kabul edilmeyen hususlar değiştirilmemiş ve onlara İslam'ın kendi evreni içinde yeni anlamlar da yüklenerek devam etmeleri sağlanmıştır.⁶²

4.2.7. Hz. Muhammed'in Toplumsal Değişim Modelinde İlkeler

Hz. Muhammed'in toplumsal değişim modeline bir bütün halinde bakıldığında, bazı ilkelerin geçerli olduğu anlaşılır. Bu çerçevede örneklik; orta yolu takip etme, vasat ümmet olma, ifrat ve tefritten uzak durma;⁶³ güzel ahlakî esaslara riayet; tedricilik; istikrar ve sebat; iradi

⁶¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, 5. baskı (İstanbul: İrfan Yayınları, 1990), 898.

⁶² Okumuş, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim".

⁶³ Bakara 2/41, 91, 97, 101; Âl-i İmrân 3/50; Nisâ 4/47; En'âm 6/92.

değişimcilik; zulüm yapmama, tersine adil olma; planlı değişimcilik; toplumsal şartları dikkate alma; kolaylaştırma; sabır; kendine güven; emanet, güvenilir olma; barış ve birlik yanlısı olma gibi ilkeler zikredilebilir.⁶⁴

5. Toplumsal Değişimde Temel Etken Tarihi Olay Olarak Hicret

Hz. Muhamed ve Ashabının Mekke'den Medine'ye göçüne işaret eden Hicret, İslam tarihinde ve Müslümanların yeni bir dünya kurma girişimlerinde basit bir olay olmanın çok çok ötesinde bir anlama sahiptir. Hicret, Müslümanların İslami kimlikleriyle meydana getirip kurdukları yeni bir zaman tasavvuru ve dünyasını ifade eder. Hicret, tarihte büyük değişim hamlesinin adıdır. Hicret, Müslümanların tarih sahnesine çok güçlü bir şekilde, özne olarak, zamanın ve tarihin öznesi olarak çıkmalarını ifade eden büyük bir hadisedir. Hicret, Müslümanların Hz. Peygamber'in rehberliğinde ve Ashabın bu rehberliğe tabiiyetiyle büyük değişim dalgasını başlatmaları ve tarihte yeni bir temel etken dönemi inşa etmeleri olayıdır. Kısaca Hicret İslam'ın toplumsal değişim tasavvuru, projesi ve pratiğinde temel etken tarihi olay olarak tarihteki yerini almıştır.

Hicret, Kur'an ve Peygamber'in değişimin temel etkenleri olarak varlık sahnesine çıkmalarında belirleyici hadiselerdendir. Hicret ile birlikte Müslümanlar tarihin ve zamanın, dolayısıyla toplumsal değişimin öznesi olduklarını net bir şekilde ortaya koymuşlardır. Hicret'in, İslamî toplumsal değişimdeki önemi gerçekten büyüktür. Hz. Peygamber ve ashabının Medine'ye hicret etmeleriyle birlikte Medine'nin toplumsal hayatı çok büyük bir değişim yaşamıştır.⁶⁵

6. Müslümanlar ve Toplumsal Değişim

Müslümanlar, başka dinden toplumlar gibi tarihî süreçte yukarıda belirtilen toplumsal değişim etkenlerinin etkisiyle, ama kendi yapısal özellikleri temelinde bir toplumsal değişim serüvenine sahip olmuşlardır. Bugün için de aynı şey söylenebilir. Bu serüvende Müslümanlar, İslam'ın Hz. Muhammed'in Peygamberlik göreviyle İslam'ı ilk tebliğ etmeye başladığı andan bugüne kadar farklı zaman ve mekânlarda, çeşitli etken ve olayların müdahalesiyle, toplumsal değişimi kimi zaman iradî ve planlı, kimi zaman da gayr-i iradî ve plansız bir biçimde gerçekleştirmiş, tecrübe etmişlerdir. Özellikle bizzat İslâm dininin temel ilkeleri

⁶⁴ bk. Okumuş, "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim".

⁶⁵ Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 57, 158.

çerçevesinde, Kur'an'ın ortaya koyduğu toplumsal sünnetlere göre bir toplumsal hayat ortaya koyduklarında ve İslâm temel etkeniyle, vahye ve nebevî yola bağlılıkla bir toplum inşa ettiklerinde; toplumsal değişimin, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal düzlemlerde ve de uluslararası ilişkilerde Müslümanların gelişmesi yönünde gerçekleştiği söylenebilir. Yani özlerini değiştirmeden, bozulma, yabancılaşıma ve geriye gitme anlamında olumsuz bir değişime meyletmeden bir değişim gerçekleştirdiklerinde, değişim Müslümanlar için gelişme, güçlenme ve adalet dağıtma biçim ve yönünde meydana gelmiştir. Ancak tersi durumlarda, yani plansız, gayr-i iradî, akıntıya teslim olarak, başka güç ve toplumların tasallutu altında veya durağan bir yapısallık içinde bir değişim söz konusu olduğunda Müslümanlar için toplumsal değişim olumsuz yönde bir değişim olmuştur. Her ikisinin veya daha farklı değişim biçimlerinin örneklerini tarihte ve günümüzde görmek mümkündür.⁶⁶

6.1. Toplumsal Değişimin Öznesi Olarak Müslümanlar

Müslümanların toplumsal değişim boyutlarında bütün İlahî vahye ve peygamberlerle birlikte Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e imanın önemi büyüktür. Müslümanlar bu imanla toplumsal değişimde özne olmaya, kendi inanç ve pratikleri için gerekiyorsa değişim gerçekleştirmeye, değişimde fail olmaya, gerekiyorsa değişimi yavaşlatmaya, engellemeye veya farklı şekillerde yönlendirmeye ve yönetmeye çalışmışlardır.

Toplumsal değişimin temel faktörü Müslümanlar, sadr-ı İslâm'dan, Hz. Muhammed ve Ashabı zamanlarından bugüne kadar birçok durumda buldukları coğrafya ve toplumlarda toplumsal sistem ve yapıda değişimin öznesi ve faili olarak rol üstlenmişlerdir. Müslümanlar kimi zaman mesela H. Peygamber'in liderliği ve peygamberliği altında toplumu site şehir devleti ve kabilecilik yapısından açık, medeni bir toplum yapısına, Yesrib'ten Medine'ye, yerellikten evrenselliğe evrilen bir toplumsal sisteme dönüştürürken daha sonraki zamanlarda örneğin Türklerin İslâm'ı kabul etmelerinden sonra Türk toplum yapısında köklü değişimlerin gerçekleşmesini sağlamışlardır. Son tahlilde İslâm, Arap toplumunun dinî, toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik, edebî, ahlakî vs. yönlerinin yapısal değişiminde temel bir faktör olarak rol oynamıştır.⁶⁷ Karizmatik bir lider olarak Hz. Muhammed'in vefatını mütekaip ortaya çıkan Raşid Halifeler döneminde de gerek kurulu Müslüman toplumun bünyesinde gerekse yeni Müslüman egemenliği altına girmiş yerlerde

⁶⁶ bk. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*.

⁶⁷ bk. Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 228-263.

Müslümanların, toplumsal değişimin temel etkeni olmayı sürdürdükleri gözlemlenmektedir.⁶⁸

Hilafet döneminden, yani ilk dört Raşid Halifeden sonra kurulan Emevi hilafet-saltanat⁶⁹ düzeniyle birlikte yeni bir siyasî vetire başlamış ve bu vetire Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Bu dönemlerde de Müslümanlar kurumsallaşmada nispeten daha da yerleşik hale gelmekle; sabitleşme ve rutinizasyon sürecine girmekle birlikte İslâm, fetih hareketleriyle toplumun büyümesinde, kurumsal yapının oturmasında vb. önemli bir etken olmuştur.

Müslümanların değişimde özne kimlikleriyle temel etken oluşlarına elbette pek çok örnek getirilebilir, fakat konunun anlaşılması için bu kadarı kâfi görülebilir. Son çözümlemede denilebilir ki Müslümanlar, çeşitli olaylarda, değişik yer ve zamanlarda, çeşitli toplumların siyasal, sosyal, kültürel vb. değişimlerinde, tamamen olmadığı yerlerde de belli düzeylerde, değişimin temel etkeni ve faili olarak rol oynayabilmişlerdir.

Şunu da belirtmek gerekir ki Müslümanlar tarihte ve günümüzde toplumsal değişimi yavaşlatan, engellemeye çalışan veya yönlendirme yönünde gayret eden konumunda oldukları gibi takviye eden, destekleyen konumda da olmuşlardır. Aynı şekilde vurgulandığı gibi değişimde temel etken olarak da pozisyon almışlardır. Kuşkusuz değişimin de Müslümanları çeşitli şekillerde etkilediği, İslâm'ı ve Müslümanları engellediği, olumsuzladığı, yavaşlattığı veya tersine takviye ettiği, desteklediği, olumlu katkılarla teyit ettiği durumlar da söz konusudur. Yine değişimin Müslümanlar ve İslâm dini için temel etken olduğu durumlar da olmuştur.

6.2. Toplumsal Değişimin Nesnesi Olarak Müslümanlar

Weber'in karizmanın rutinizasyonu teorisinden hareketle karizmatik bir lider olarak Hz. Muhammed ve O'na inanan Sahabe'nin değişimcilikleri, kendilerinden birkaç kuşak sonra rutinleşmiş, dinamikliğin ve değişimciliğin yerini nispeten sıkı bir kurumsallaşma ve gelenekselleşme almıştır. Bu durum da durağanlaşmaya yol açmıştır. Durağanlaşma sürecinde ise Müslümanların toplumsal değişimde etken ve özne değil, edilgen ve nesne haline geldikleri durumlar olmuştur. İslâm'ın tarihsel pratiğinde, en azından belli bir dönemden, belki de İslâm'ın ilk üç asrından itibaren Sünnîlik, bir yandan değişime, öte yandan da bu çerçevede kendilerini gösteren itizalî hareketlere karşı,

⁶⁸ Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, 128-129.

⁶⁹ Kavramsallaştırmayla ilgili olarak bk. Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, 4. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 103-104 vd.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Sünneti'ne bağlılık geleneğini temsil etmeyi esas almıştır. Zaman zaman yeniliğe ve değişime karşı direnç tutumları ortaya çıkabilmiş ve bu direnç, İslâm toplumlarında belli toplumsal grup ve aktörlerde ilk dönemlere nisbetle yeni olan her şeyi bid'at şeklinde damgalayarak reddetme eğilimini de erken dönemlerden itibaren ortaya çıkarmıştır. Zamanla bu durum, *ictihat kapısının kapanması* anlayışının gelişmesine yol vermiş gözükmektedir. Belirtilmelidir ki bu hususlar bir yandan da İslâm entelektüelleri ve uleması tarafından da her daim tartışılmış, müzakere edilmiştir.⁷⁰

6.3. Tecdîd, İhya ve Toplumsal Değişim

İslâm ve Müslümanlar söz konusunda olduğunda toplumsal değişimle ilgili olarak ilk akla gelen hususlardan biri yenilik ufkudur, ihya ve islahdır. Müslümanlardaki tecdîd kurumu ve geleneği bunun en önemli ispatıdır. Müslümanların içlerinden alim olanları, insanların şartların durumuna göre İslâm'ı anlaşılır bir şekilde ve bilinçli olarak yaşanır bir din halinde kabul edip kendi hayatlarında yaşamalarına imkan tanıyacak şekilde yorumlamaları, çok güçlü ve önemli bir temele sahiptir. Elbette bu, tevhid inancı merkezinde, İslâm'ın temel ilkeleri ekseninde yapılır. Böyle bir tecdid, yenileme, yenilenme, diriltme, düzeltme, öze dönme çabaları, Müslümanların en önemli boyutlarından olmuştur.

İslâm'ın tecdid, ictihad ve ihya geleneği Müslümanların kendi değişim projelerini kendilerinin geliştirmelerinde, uygulamalarında, daha geniş anlamda kendi zamanlarını kendilerinin üretmelerinde, zamanın ruhunu oluşturmalarında, ibnu'l-vakt ve ebu'l-vakt olup zamanın sahibi ve öznesi olmalarında, dolayısıyla zamanı ve değişimi doğru okuyup ona göre iradi olarak doğru stratejiler üretmelerinde çok etkili olmuştur. Müslümanlar, bu geleneğin dışına çıkıp tecdidi, ictihadı, ihyayı devreye sokmaz hale geldiklerinde durağanlaşmış, değişimin öznesi değil nesnesi olmuşlardır.

6.4. İslâm Mezhepleri ve Toplumsal Değişim

İslâm mezheplerini toplumsal değişim açısından iki boyutta ele almak mümkündür. Bunlardan biri mezheplerin doğuşuyla Müslümanların değişim durumları, ikincisi ise doğduktan sonra kurumsallaşmalarıyla Müslümanların değişim yönleridir. Mezheplerin ortaya çıkışı, çok geniş ve uzun bir birikimsel süreci ifade ettiği için şu kadarı belirtilebilir ki mezheplerin ortaya çıkışlarıyla Müslümanlar

⁷⁰ bk. Ünver Günay, "Toplumsal Değişme ve İslamiyet", *Çukorova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2001): 9-46; Ünver Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu*, 116-117 (1997): 80-89.

kendilerini toplumsal değişimde söz sahibi yapmış, özne olarak varlık sahnesine çıkarmışlardır. Fakat mezheplerin kurumsallaşması ve mensuplarının netleşmesinden itibaren Müslümanların değişim karşısında nispeten edilgen hale gelmelerine yol açacak dini ortamlar oluşmaya başladı. Şüphesiz mezheplerin kendi içinde de yenilenmeler, yeni yorumlamalarla toplumsal değişimde özne olma çabaları veya ortaya çıkan değişimlerde söz sahibi olma gayretleri söz konusudur. Fakat mezheplerin kimi zaman da kitleler tarafından katılaştırılarak aşırı rutinizasyonlara sebebiyet verdikleri gözden kaçmamaktadır.

6.5. Gelenek ve Toplumsal Değişim

Hız. Peygamber'den bugüne kadar süren İslâmî çizgi birikimi olarak İslâm geleneği, başka bir ifadeyle zaman içinde gelenek halini alan İslâmî düşünce ve pratikler bütünü, özellikle Emeviler döneminden, belki daha açık bir şekilde mezheplerin ortaya çıkışlarından itibaren Müslümanların değişim iradelerini göstermelerinde bazen engelleyici bazen de motive edici bir rol oynamıştır. Gelenek aşırı katılaştığında değişimi engelleyici, katılaşıp da esnek bir yapı olarak devam ettiğinde ise değişimi takviye edebilmiş, hatta değişimin temel etkeni olabilmiştir.

6.6. Modernlik ve Toplumsal Değişim

Batı merkezli modernlik, tabiatı gereği Batı dünyasının dışındaki toplumlar, özellikle de Müslümanlar için çok büyük düşünce ve hayat sorunlarına yol açmıştır. Modernitenin bütün boyutlarıyla çepeçevre kuşattığı Müslümanlar, söz konusu sorunlara çözümler üretmeye çalışırken bazen değişim projesi yapıp değişimin öznesi olmaya, modernleşme yönündeki değişimi kendi lehlerine çevirmeye, onun yol açtığı travma, yeni durum, yeni toplumsal ilişkiler ağı, yeni ailevi, eğitimsel, ekonomik, endüstriyel, dini, siyasî, hukukî, ahlaki vd. durumlara karşı kendi değişim stratejilerini geliştirmeye çalışmışlar, bazen de modernliğin belirlediği veya modernizasyon olarak kendini gösteren değişim serüvenine tabi olmuş; Batı modernliğinin belirlediği yönde değişime maruz kalmış ve mahkum olmuşlardır.

Küreselleşme sürecinde yüksek ve hızlı teknoloji, bilhassa internet, sanal dünya ve sosyal medyanın ezici kuşatması karşısında söz konusu sorunların farklı şekillerde hem krize yol açan hem de krizi fırsata çevirmeye imkân veren boyutlarıyla Müslümanlar değişim bakımından benzer durumlarını korumaktadırlar.

Kendi dışından gelen modernlik ve modernizm seline karşı Müslümanlar dünya çapında buldukları her yerde ya bu selin istediği değişime tabi olmakta ya da öyle bir değişime karşı kendi değişim projesini devreye sokmaya çalışmaktadır. Fakat son çözümlemede şunu

vurgulamak gerekir ki Müslümanlar entelektüel ve bilimsel düzlemde modernliğin getirdiği yıkıcı ve yıkıcı problemleri değişimci, tecdidi ve ictihadî bir yaklaşımla çözmeye çalışan birey ve grupları kendi içinde barındırmaktadırlar.

Bu noktada Müslümanların değişim boyutlarıyla ilgili olumsuz yaklaşımların varlığını hatırlamakta fayda vardır. Bugün geleneğe ve bugünkü duruma bakarak Müslümanların değişim karşısında nesne olduklarını ileri süren, Müslümanların genelde değişimci değil, değişim karşıtı olduklarını, durağan olduklarını iddia eden yaklaşımların olduğu bir gerçektir. Fakat bu önyargılı ve ideolojik bir yaklaşım mı yoksa bilimsel ve tarafsız bir yaklaşım mı, ona iyi bakmak gerekir. Aslında ana tarihi çizgiye ve gelenekle bugünün büyük bir kısmına bakıldığında, tarih, gelenek ve şimdi bağlamında İslâm ve müslüman toplumlar hakkında objektif bir inceleme, tarafsız bir gözlem yapıldığında, İslâm'ın, Müslüman liderlerin, İslâm âlimlerinin, Müslüman aydınların ve onlarla birlikte hareket eden Müslüman birey, grup ve toplumların genelde toplumsal değişimi engellemedikleri, tersine takviye ettikleri, destekledikleri, hatta birçok durumda değişimin temel etkeni oldukları gerçeği görülebilir. Emevîler, Abbasiler, Selçuklular ve diğer İslâm devlet ve toplumlarında, bir din olarak Müslümanların, mensubu oldukları İslâm dininin motivasyonu ile hayatın bütün alanlarında, ekonomide, eğitimde, siyasette, dini hayatta, hukukta, bilimde, düşüncede vs. değişimi takviye edici bir faktör olduğu görülebilmektedir.⁷¹

İslâmiyetin toplumsal değişim, gelişim ve ilerleme yanlısı olmayan, gelişimi ve kalkınmayı engelleyen veya desteklemeyen bir din olduğu, tersine mesela Hıristiyanlığın canlı ve değişimci bir din olduğu; yine İslâm'ın yoksul, az gelişmiş veya gelişmemiş toplumların dini iken Hıristiyanlığın gelişmiş, ileri, kalkınmış toplumların dini olduğu şeklinde görüşler⁷² olsa da tarafsız, bilimsel, objektif bir tarihi ve sosyolojik bakışla böyle bir görüşün yanlış olduğu, ideolojik, yanlı ve sübjektif olduğu, doğru olmadığı anlaşılır; İslâm'ın değişimi destekleyen, motive eden veya takviye eden, değişim noktasında etken pozisyon alan, hatta farklı toplumsal bağlamlarda değişimde esas faktör olan bir din olduğu görülür.

Kur'an, Sünnet, İslâm'ın tarihsel tecrübesi, günümüz müslüman toplumlarının hayat çizgileri, İslâm'ın, sahip kıldığı inanç ve kazandırdığı zihniyet ve pratiklerle, toplumun gelişmesinde, güç kazanmasında, maddî

⁷¹ bk. Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, 38-40, 152-171 vd.

⁷² bk. Raymond Deniel, "Dinler ve Sosyal Değişmeler", Çev. İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Ed. İzzet Er, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 303

ve manevî huzura kavuşmasında, ekonomik kalkınmasında vs. takviye edici roller üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁷³

Denilebilir ki toplumsal ve tarihi gerçekliğe bilimsel olarak bakıldığında, Müslüman toplumların, dinin toplumsal, kültürel ve siyasî değişimlerde etkili roller üstlenmesi itibarıyla oldukça verimli toplumlara teşkil etmekte olduğu görülür. Gerçekten de çeşitli ekol, akım ve mezhepleriyle İslâm dini ve Müslümanların, toplumsal değişimin gerçeklik kazanmasında, değişimle birlikte gelen bir takım sosyal kriz, çözülme, çatışma ve çekişmelerle baş etmede çok ciddi roller ifa ettikleri gözlemlenmektedir. Dini istikrarla, sabitlikle izah etmeyi yeğleyenler, özellikle Müslümanlar söz konusu olduğunda İslâm dogmasından ve dolayısıyla bu dogmada mevcut düzenlemeleri koruyan, bütün değişimlere olumsuz yaklaşan, tüm ilerlemelere karşı duvar ören katılmış bir ideoloji formunu görmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. 19. asırda Renan'ın İslâm'ı irtica veya gericilikle denkleştiren, yenilenme ve değişime kapalı bir din olduğunu ileri süren yaklaşımı, 20. asırda da birçok taraftar bulmuştur. Öte yandan İslâmiyetin ve Müslümanların uyanışından bahsedenler ise çok tuhaf bir görünüm sergilemekte olup etnosantristik tutumlardan ve aşırı laikçiliklerinden mütevellit aldanmışa ve de gerçekte İslâmiyetle Müslümanların uykuya dalmadıklarını veya gerilemediklerini unutmışa benzemektedirler. Böyle bir yaklaşım içinde olanlara göre dün gerileme kaydetmiş veya gerilemeci olan İslâm, Müslümanların hareketlenmeleriyle şimdi de uyanışa geçmiştir. Aslına bakılırsa, İslâmî uyanışa vurgu yapma, sanki totaliter ve gericici bir dini ideolojinin yol açacağı karanlık karşısında duyulan paniği işaretlemektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Müslümanlarla mensubu oldukları İslâm'ın gelişim ve değişime uygun bir düşünce ve hayat tarzı olduğuna dair görüşler de son dönemlerde oryantalistlerin çalışmalarında dahi ortaya konulmaya başlamıştır. Müslüman entelektüel ve düşünürlerden de İslâmiyetin olumlu yönde değişim ve ilerleme dini olduğunu öne sürenler söz konusudur.⁷⁴

Sonuç

İslâm dini ve ona mensup olan Müslümanların toplumsal değişim boyutu, insanların yaklaşımlarına, kültüre ve toplumsal şartlara göre çeşitli şekillerde gerçeklik kazanmakla birlikte çoğunlukla güçlü, dinamik

⁷³ bk. İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslâm*, 3. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999).

⁷⁴ Nülüfer Narlı, "Urbanisation, Structural Changes and the Rise of Political Islam in Turkey", erişim: 24 Aralık 2020, <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/IAS/HP-e2/eventreports/Narli.html>; Nülüfer Narlı, "The Rise of Islamism Movement in Turkey", *Meria, Middle East Review of International Affairs*, 3/3 (1999).

ve etkilidir. Bunu tarihte de günümüzde de görmek mümkündür. Kur'an ve Hz. Muhammed, öncelikle insanların inanmaları, hidayete ermeleri ve yeni bir toplumsal dünya kurmaları itibariyle değişimin temel etkeni olarak varlık göstermektedirler. Saniyen Müslümanların tevhid inancının gereğini yerine getirmek üzere toplumsal değişimde özne iradesi göstermelerinde temel kaynaklar olması itibariyle değişimde temel etkenlerdir.

Kur'an ile Hz. Muhammed'in sünneti ve hadisleri bir yandan inanç dayanakları olarak toplumsal değişimde etkili olurken diğer yandan iyi yönde değişimi teşvik veya emreden mesajlarıyla toplumsal değişimde etkili faktörlerdir. Toplumsal değişime ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, denilebilir ki Kur'an, Sünnetullah gereği toplumsal değişimde merkeze insanı koymakta ve tabiatıyla son tahlilde değişimin insan iradesiyle gerçekleşen bir hadise olduğunu belirtmektedir. Toplumsal değişime ilişkin ayetlerden anlaşıldığına göre gerçekten de insan, güçlü iradesiyle değişimin odak noktasında yer almakta ve değişimin yönünü tayin etmektedir.

Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e inanan Müslümanlar, ilk dönem İslâm toplumundan bugüne kadar değişim konusunda çeşitli konumlar almış olsalar ve değişim kendilerine karşı farklı pozisyonlarda bulunsalar bile hakim karakter olarak değişimde özne olmuşlardır. Özne kimlikleriyle kimi zaman toplumsal değişimin temel etkeni, kimi zaman değişimin destekleyicisi, kimi zaman da değişimle birlikte kendilerinde değişime gidenler olmuşlardır. Şüphesiz Müslümanlar, tarihin bazı dönemlerinde ve bazı coğrafyalarda da toplumsal değişimde özne değil nesne, etken değil, edilgen olmuşlardır.

Müslümanların ana kaynağı Kur'an, bir yandan bir dayanak noktası olarak Müslümanların değişimde özne olmalarında asıl unsur iken diğer yandan mesajları, tavsiyeleri, emir ve yasaklarıyla Müslümanların değişimde özne olmalarını ister. Kur'an'ın ilk muhatabı Hz. Muhammed de Müslümanların en son peygamber olarak kabul ettikleri ve rehberliğine tabi oldukları insan olarak Müslümanların değişimde özne olmalarını istemiştir. Hz. Muhammed, kendisi de değişimde özne olmuş ve sünnetiyle bunu insanlığa göstermiştir. Müslümanlar her zaman Kur'an ve Hz. Peygamber'in istediği şekilde değişimde özne olabilmişler midir? Bu her zaman mümkün olmamıştır. Fakat Müslümanların değişimdeki pozisyonları ve değişim karşısındaki durumlarına yakından bakılırsa, değişimde özne ve fail oldukları durumların çok fazla olduğu görülebilir.

Son tahlilde Müslümanların tarihte ve bugün değişimde söz sahibi olup olmadıklarını doğru anlamak, anlamlandırmak ve izah etmek için zamanı, mekânı, kültürü dikkate almak suretiyle önyargıdan uzak,

indirgemeciliğe düşmeden, bilimsel bir yaklaşımla incelemelerde bulunmak ve araştırmalar yapmak gerekir.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerîm

- ADAMS, James Luther-MİKELSON, Thomas. "Legitimation". *The Encyclopedia of Religion*. Ed. Mircea Eliade. 8: 499-509. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- APPELBAUM, Richard P. *Toplumsal Değişim Kuramları*. Çev. Türker Alkan. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, ty.
- el-ASKERİ, Ebû Hilâl. *Kitâbu'l-Furûk*. Trablus: Cürus Bers, 1994.
- EL-BEHİY, Muhammed. *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*. Çev. Ali Turgut. 2. baskı. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988.
- BERGER, Peter L. "Dini Kurumlar". *Toplumbilimi Yazıları*. Çev. Adil Çiftçi. 71-136. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.
- BERGER, Peter L.-LUCKMANN, Thomas. *The Social Construction of Reality*. Great Britain: Allen Lane The Penguin Press, 1967.
- BOTTOMORE, Tom B. *Toplumbilim*. Çev. Ünsal Oskay. 2. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1984.
- BURKE, Peter J. "Identity Processes and Social Stres". *American Sociological Review*. 56/6 (1991): 836-850.
- CHALFANT, H. Paul-BECKLEY, Robert E.-PALMER, C. Eddie. *Religion In Contemporary Society*. 2. Baskı. California: Mayfield Publishing Company, 1987.
- DENIEL, Raymond. "Dinler ve Sosyal Değişmeler". trc. İzzet Er. *Din Sosyolojisi*. Ed. İzzet Er. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- DURKHEİM, Emile. *Din Hayatının İbtidâî Şekilleri*. Çev. Hüseyin Câhid. 2 cilt. İstanbul: Tanin Matbaası, 1923.
- ER, İzzet. *Sosyal Gelişme ve İslâm*. 3. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- GARAUDY, Roger. *20. Yüzyıl Biyografisi*. Çev. Ahmet Zeki Ünal. Ankara: Fecr Yayınları, 1989.
- GELLNER, Ernest. *Legitimation of Belief*. London: Cambridge University Press, 1974.
- GÜNAY, Ünver. "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din". *Türk Yurdu*. 116-117 (1997): 80-89.
- GÜNAY, Ünver. "Toplumsal Değişme ve İslamiyet". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 1/1 (2001): 9-46.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. 5. Baskı. İstanbul: İrfan Yayınları, 1990.
- HASAN, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi*. 6 cilt. Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- HEIDEGGER, Martin. *Identity and Difference*. İngilizce'ye Çev. Joan Stambaugh. New York-Evanston-London: Harper-Row, Publishers, 1969.
- İBN Haldun. *Mukaddime*. Thk. Derviş el-Cüveydî. 2. baskı, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996.
- İBN MANZUR. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1990.
- el-İSFEHANİ, Rağib. *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'an*. Dimişk: Daru'l-Kalem, 1992.
- KARAMAN, Hayrettin. *Anahatlarıyla İslam Hukuku*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1985.

- KAZANCIGİL, Ali. "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm". *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*. Haz. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Y. Sarıbay. İstanbul: Der Yayınları, ty.
- KEHRER, Günter. "Din Sosyolojisi". *Din Sosyolojisi*. Der. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş. 17-118. 2. baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- KUTUP, Muhammed. *Çağdaş Fikir Akımları*. 3 cilt. Çev. M.Beşir Eryarsoy. 3.baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- LUCKMANN, Thomas. *The Invisible Religion*. 2. baskı, New York: The Macmillan Company. 1972.
- MARDİN, Şerif. *Din ve İdeoloji*. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları. 1992.
- McGUIRE, Meredith. *Religion: The Social Context*. 2. baskı, California: Wads Worth Publishing Company, 1987.
- NARLI, Nilüfer. "Urbanisation, Structural Changes and the Rise of Political Islam in Turkey". Erişim: 24 Aralık 2020. <http://www.lu-tokyo.ac.jp/IAS/HP-e2/eventreports/Narli.html>.
- NARLI, Nilüfer. "The Rise of Islamist Movement in Turkey". *Middle East Review of International Affairs*. 3/3 (1999).
- OKUMUŞ, Ejder. *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. 4. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- OKUMUŞ, Ejder. *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. 5. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- OKUMUŞ, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitapları, 2005.
- OKUMUŞ, Ejder. "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim". *Yeni Bir Toplum İnşası*. Ed. Adnan Demircan. 99-116. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- OKUMUŞ, Ejder. *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. 3. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- OKUMUŞ, Ejder. *Din ve Toplumsal Çatışma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- OKUMUŞ, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. 7. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- RAHMAN, Fazlur *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Fecr Yayınları, 1987.
- RIZA, Muhammed Reşid. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim* (el-Menâr), 2. Baskı. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1973.
- RUSSEL, Bertrand. *Din İle Bilim*. Çev. Akşit Göktürk. 6. baskı, İstanbul: Say Yayınları, 1994.
- SAİD, Cevdet. *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*. Çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- SEZER, Baykan. *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- SİDDİKİ, Mazhuriddin. *Kur'an'da Tarih Kavramı*. Çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Pınar Yayınları, 1982.
- SMITH, Wilfred Cantwell. *The Meaning and End of Religion*. ABD: A Mentor Book, 1964.
- SOROKİN, Pitirim A. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Çev. M. M. Raşit Öymen. Ankara: KBY, 1994.
- STAMBAUGH, Joan. "Introduction". *Identity and Difference*. İngilizce'den Çev. Joan Stambaugh. 7-18. New York, Evanston, London: Harper-Row, Publishers, 1969.
- TURNER, Bryan S. *Religion and Social Theory*. 2. baskı, London: Sage Publications 1991.
- TURNER, Bryan S. "Confession and Social Structure". *Annual Review of the Social Sciences of Religion*. 1 (1977): 29-58.

- ÜLGENER, Sabri F. *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 2. baskı. İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- ÜLGENER, Sabri F. *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- ÜLGENER, Sabri F. *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1983.
- ÜLGENER, Sabri F. *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.
- EL-VEZİR, İbrahim b. Ali. *Dirâse li's-Süneni'l-İlahiyye ve'l-Müslimü'l-Muasır*. 4. baskı, Kahire: Daru's-Şüruk, 1989.
- WACH, Joachim. *The Comparative Study of Religions*. New York: Columbia University Press, 1958.
- WACH, Joachim. *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- WEBER, Max. *The Sociology of Religion*. İngilizce'ye Çev. Ephraim Fischhoff. Boston: Beacon Press, 1964.
- YAZIR, Elmalı'lı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. byy.: Eser Neşriyat, ty.
- ZEITLIN, Irving M. *Ideology and The Development of Sociological Theory*. New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, ty.